

ULUSLARARASI TÜRK AKADEMİSİ

Darhan KIDIRALI, Gaybullah BABAYAR

TÜRK BENGÜ TAŞI:
Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı

Astana - 2015

ӘОЖ 930.27

КБЖ 63.2

Қ 79

TÜRK AKADEMİSİ ULUSLARARASI TEŞKİLATI

Қ 79 Kidirali D., Babayar G.
TÜRK BENGÜ TAŞI: Şiveet-Ulaan Damgalı Anıtı / D.Kidirali,
G.Babayar – Asrana: «Gılım» Yayınevi, 2015. – 78 s.

ISBN 978-601-7793-16-6

ӘОЖ 930.27

КБЖ 63.2

ÖNSÖZ

Moğolistan'daki Eski Türk kültürünün parlak örneklerinden biri “Şiveet-Ulaan külliyesi”nde bulunan damgalı anıt üzerine yaptığımız bu ön çalışma damgaların ne amaçla ne zaman ve kim tarafından betimlendiğini konu edinmektedir. Nitekim, çalışmada ana amaç olarak anıtta yer alan sembolik işaretler – damgaların hangi topluluklara ait olduğu, neden yaklaşık 50 boyun damgası özel bir taşta yan yana bulundurulduğu, bunun temelinde ne gibi tarihi siyasi, sosyal ve kültürel etkenler yattığını kısa bir şekilde aydınlatmak hedef edildi.

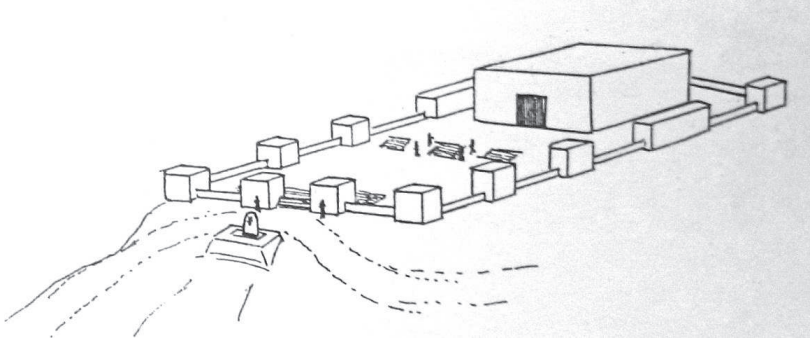
İleride daha derin incelenmesi gereken “Şiveet-Ulaan damgaları” üzerine bu kitapçıkta sunulmakta olan görüş ve varsayımlarımız erken orta çağlara ait yazılı kaynaklara, arkeolojik ve epigrafik bilgilere dayanmaktadır. Bununla beraber, birçok bilim adamları tarafından bu anıt ve diğer Avrasya bozkırları damgaları üzerine sürdürülen bilimsel çalışmalardan da imkan derecesinde yararlanmaya özen gösterildi.

Orta Asya damgalarına dair kendi görüşlerini bildiren veya bu konuya ait makale ve malzemeler ile tanışmamıza imkan sağlayan birçok bilim adamlarına teşekkür borçlu olduğumuzu söylemek isteriz. Özellikle, ABD’li tarihçi ve türkolog Prof. Dr. P.B. Golden, Kazakistanlı tarihçi, arkeolog ve türkolog bilim adamları Prof. Dr. Z. Samaşev, Prof. Dr. B. Ejenhan, Doç. Dr. N. Bazilhan, Doç. Dr. A. Şarip, Doç. A. Toyşanulı, Türkiyeli türkologlar Prof. Dr. M. Ölmez ve Doç. Dr. H.Ş. User, Kırgızistanlı türkolog Doç. Dr. R. Alimov, Rusyalı sanat tarihçisi Doç. Dr. S. Yatsenko, Özbekistanlı tarihçi Dr. D. Duturayeva ve s. bilim adamlarına desteklerinden dolayı saygılarımızı sunarız.

I. Bölüm. ŞİVEET-ULAAN KÜLLİYESİNE DAİR GENEL BİLGİ

Şiveet-Ulaan külliyesi – miladi 6-7. yüzyıllara ait Köktürk Kağanlığı (552-744) ile ilişkili anıtsal kültürel yapıdır. Bulunduğu coğrafya adından dolayı “Şiveet-Ulaan külliyesi” adı altında yürütülen bu tarihi yapı yan yana dizilen taştan yapılmış insan (8 tane), aslan (2 tane), kurt (2 tane), koç (3 tane), koyun (1 tane), koyun ve kuzusu (1 tane) gibi heykeller ve diğer yadgarlar, hem de üzerinde yaklaşık 50 adet Eski Türk ve gayri Türk boy damgasını barındıran 2,24 metrelik bir taş anıt ve s. gibi kültürel yapılardan oluşmaktadır.

Külliye dört tarafından taş duvarla örülmüş olup, dörtgen biçimli iç ve dış kısımlardan oluşmakta, merkezde tapınak (ibadethane) yer almaktadır. Külliyeinin dış cephesinde taştan yapılmış bir kaç kule kalıntıları bulunmaktadır.

Levha I. Şiveet-Ulaan külliyesinin G.J. Ramstedt tarafından yapılan rekonstrüksiyon çizimi

1.1. Bulunduğu coğrafya

Şiveet-Ulaan külliyesi Moğolistan’da Bulgan Aymag (ilçesi)ndeki Bayan-Agt somonda (bölgesinde), Arhangay Aymag (Hayırhan somon) sınırında, Hanuy (yazıtlardaki Kanyuy) nehrinin sağ havzasında, Şiveet-Ulaan dağı yamaçında bulunmaktadır. Moğolistan’ın merkezi topraklarına yakın coğrafi mesken olarak burası deniz sathinden 1340 m yüksekliktedir. Coğrafi koordinasyonu: N - 47°04’ 221”; E – 102° 04’ 189”.

Levha II. Şiveet-Ulaan külliyesindeki taş eserler

1.2 Taş heykeller

Külliye de bulunan arslan tasvirli taş heykellerin sırtında 𐰽 biçimindeki “Hanlık Damgası”nın bulunması bu yapının Köktürk Kağanlığına ait olduğunu tesbit etmektedir. Köktürkler döneminde hakimiyet, büyüklük ve güç kudret simgelerinden biri olarak bilinen¹ arslan heykelleri ve tasvirleri diğer taş yadgarlarda da görülmektedir. Özellikle, Sirderya nehri havzalarından Güney Sibiryaya ve Uzak Doğu’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada bulunmakta olan Köktürk dönemi taş heykelleri, hükümdar sarayları duvar resimleri, metal ve seramik eşyalar, mühürler, sikkeler ve s. kültürel eserler üzerinde Şiveet-Ulaan külliyesindekiyle aynı arslan tasvirlerinin bulunması Eski Türk mitolojisinde bu hayvanın ne kadar bir değer taşıdığını tasdik eder (*bkz.* Levha 000).

Bizans elçilerinin kayıtlarında Köktürk Kağanlığının kurucularından biri **İstemi Yabgu** (552-576) arslan tasvirli altın tahtta oturduğuna dair bilgilerin bulunmasının yanı sıra Bizans tarihçisi Menandros “Tarih” eserinde (6. yy. sonu) “*Türkler büyük hükümdarına Arsila (Arslan) der*” kaydının geçmesi² bu hayvanla bağlantılı telakkilerin Kağanlığın ta kuruluş yıllarından itibaren var olduğunu tesbit eder. Nitekim, üzerinde “Tun Cabgu-Kağan” cümlesi yer alan, İstemi’nin torunu **Tun Yabgu-Kağan** (618-630) tarafından bastırılan Batı Köktürk sikkelerinde hükümdarın arslan tasvirli taht üzerinde tasvir olunması bu görüşe daha da netlik kazandırır (*bak.*

¹ Смирнова, 1981:57-58.

² Moravcsik, 1958:72; Golden, 2002:121

Levha 00). Ayrıca, Batı Köktürkleriyle bağlantılı Otrar Tutukları (7-8. yy.) ve Çaç (Taşkent) Tudunları (640-750) hanedanları tarafından darbolunan sikkelerin birincisinde “Alp-Kağan Tutuk’u”, ikincisinde ise “Tudun” gibi Köktürlere özgü unvanların bulunmasıyla beraber sikkelerde Şiveet-Ulaan külliyesindeki arslan heykellerine benzer bir tarzda arslan resimlerinin tasvir olunması ilgi çekicidir³ (*bak.* Levha VI). Bunun yanı sıra, Köktürk döneminde Batı Türkistan (Maveraünnehir) bölgesinde hüküm süren Fergana, Buhara, Kumed (Güney Tacikistan) gibi birçok küçük vaha hükümdarlıklarının Türk asıllı yöneticileri *Arslan* veya *Arslan-Tarhan* unvanını taşımaları⁴ bu hayvanla ilişkili algıların Kağanlığın yönetim sisteminde de önemli bir yer aldığını kanıtlar.

Külliye de yine kurdu andıran birkaç heykeller bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar onları arslanlarla bağlamakta, bazı bilim adamları ise arslandan farklı yapıya sahip bu heykelleri soru işareti altında kurtla ilişkilendirmektedirler. Eğer her iki hayvan tasvirine dikkatle bakıldığında oldukça farklılıkların bulunduğu, ikinci çeşit hayvan heykellerinin kurt olduğu anlaşılmaktadır (*krş.* Levha II). Çin yıllıkları ve diğer birçok dillerdeki kayıtlarda görüldüğü gibi kurt Aşına boyunun totemi veya hami hayvanı olarak bilinir, Köktürk kağanlarının has muhafızları *Fu-li* “börü” olarak adlandırılırdı⁵.

Büyük ihtimalle, Kağanlığa bağlı tüm boyların başkanları bir araya gelerek veya temsilciler göndererek gerçekleştirildiği tören vaktinde bu anıt dikilmiştir. Nitekim, Çin yıllıklarında Köktürklerin her sene ilkbahar ayında dinî ayın düzenledikleri ve kutsal saydıkları dağda *Atalar Ruhü*’na kurbanlık sundukları kaydedilir. *Sui-shu* “Sui Hanedanı Tarihi” ve *Tang-shu* “Tang Hanedanı Tarihi” gibi Çin yıllıklarında Doğu Köktürklerinde *Hsiung-nu* (Hun) saltanatında olduğu gibi⁶ özel toplantı (kurultay, dini ayin)lerin gerçekleştirildiği bir meskenin bulunduğu kaydedilerek, burası Kağanın yaşadığı *Tu-kin* (Ötüken) dağından 400-500 li mesafedeki *Ta-min* (Tamir) nehri havzasında yer aldığı ve toplantının her yılın beşinci ayının ortalarında, yani Mayıs ayında yapıldığı vurgulanır⁷. İşte, Şiveet-Ulaan böyle bir törenlerin gerçekleştiği alan olduğu birçok kanıtlardan anlaşılmaktadır.

³ Смирнова, 1981:58; Babayarov, Kubatin, 2014:183

⁴ Бичурин, II:319, 324-325; Бернштам, 1952:193

⁵ Liu Mau-Tsai, 2006:13-14, 21

⁶ Коца, 2002:833.

⁷ Liu Mau-Tsai, 2006:23.

II. Bölüm. ŞİVEET-ULAAN DAMGALI TAŞ ANITI

Levha III. Şiveet-Ulaan damgalı taş anıtının farklı çekimleri

Anıtın Ölçüleri

Şiveet-Ulaan damgalı taşın yüksekliği – 2.24 m; genişliği - 0, 82 m; kalınlığı – 0, 24 m. Anıt yüksekliği – 1.54 m; genişliği - 1, 04 ve 0, 83 m.; kalınlığı – yaklaşık 0, 55 m olan, ortası dörtgen delikli bir taş kaide üzerine oturtulmuştur.

2.1. Anıt üzerine sürdürülen araştırmalar

Şiveet-Ulaan külliyesi bir asırdan fazla bir vakit diliminde birçok arkeolog, tarihçi, türkolog ve s. bilim adamları tarafından incelenmiştir. Fin bilim adamları G.J. Ramstedt (1912), P. Aalto (1966)⁸, Moğol bilim adamları B. Bambayev (1927), Ç. Dorjsüren (1956)⁹, D. Tsevendorj, H. Perlee¹⁰ (1976), Rusyalı bilim adamları S.G. Klyaştornyı (1978)¹¹,

⁸ Aalto, 1966:1-19

⁹ Доржсүрен, 1957:45-47.

¹⁰ Пэрлээ, 1976.

¹¹ Кляшторный, 1978:575-576

V.E. Voytov¹², Japon sanat tarihçisi T. Hayashi (1988)¹³, Türkiyeli türkologlar O. Sertkaya, C. Alyılmaz (2001)¹⁴, Rusyalı arkeolog V.D. Kubarev ve Moğolistanlı türkolog D. Bayar (2002)¹⁵, hem de T. Battulga¹⁶, kendi çalışmalarında Şiveet-Ulaan külliyesi üzerine inceleme yaptıkları vakit külliyedeki damgalı anıta da dair kendi görüşlerini bildirmişlerdir.

Son yıllarda bu anıt üzerinde Kazakistanlı bilim adamları dikkate değer araştırmalar gerçekleştirmişlerdir. K. Sartkocaulı (2003)¹⁷, Z. Samaşev ve N. Bazılhan (2010, 2014)¹⁸ bizzat yaptıkları saha çalışmaları sonucunda damgaların yeni çizimlerini yapmakla beraber bir kaç damgaların hangi boylara ait olduğuna dair kendi görüşlerini de bildirmişlerdir. Avrasya bozkır toplumlarının kadim damgaları üzerine son yıllarda faal incelemeler sürdürmekte olan Rusyalı bilim adamı S. Yatsenko'nun Şiveet-Ulaan damgalarına dair bildirdiği görüşler de ilgi çekicidir¹⁹.

Adı geçen bilim adamları Şiveet-Ulaan damgaları üzerine yaptığı incelemeler yaparken genelde damgaların çizimini yapmışlar, bazen ise onların diğer analogları üzerine biraz durmuşlardır. Ancak, bu damgaları etraflıca araştıran, onların tam olarak hangi boylara ait olabileceğini titizlikle araştıran çalışmalar pek fazla yoktur. Bazı bilim adamlarının bu konuda bildirdikleri görüşlerde yanlış algılamalar veya tartışmalı yönler bulunmaktadır. Örneğin, Ramstedt ve Aalto'nun Şiveet-Ulaan anıtındaki bazı damgaları Köktürkçe yazı sanarak, onlardan birinin *qağan uyğur ärdim* (Ramstedt), diğerinin *andağar qı...* (Aalto) şeklinde okuma denemeleri²⁰ yanlıştır. Hem onların seçtiği damgaların biçimi, hem de Eski Türk dilinin morfolojisi böyle bir görüşün gerçeklik kazanmasına izin vermez. Eğer gerçekte bir yazı varsa, o “Kağan Uyğur erti” biçiminde değil, kural gereği “Uygur Kağan erti” yazılması gerekirdi.

Kısacası, yukarıda adı geçen bilim adamlardan birçoğunun çalışmalarında Şiveet-Ulaan damgalarının çizimi yapılırken tartışmalı

¹² Войтов, 1996:21-36

¹³ Hayashi, Moriyasu, 1999:141-142

¹⁴ Albüm, 2001

¹⁵ Кубарев, Баяр, 2002:74-85

¹⁶ Battulga, 2005.

¹⁷ Харжаубай, 1979:15-25; Сарткожа, 2003:118-125

¹⁸ Самашев, Базылхан, 2010; Базылхан, 2014:196-206.

¹⁹ Yatsenko, 2013: 9-27.

²⁰ Aalto, 1966:8.

seçimler yapıldığı, sonuçta damgaların asıl şeklinde belirsizliklerin ortaya çıktığı, damgaların sayısı ve aidiyeti konusunda biri diğerini tutmayan görüşlerin oluştuğu anlaşılmaktadır.

2.2. Eski Türklerde Damga Geleneği

Eski Türk inanç sisteminde Tanrı'ya yakın yerler olarak kabul edilen dağların zirvelerinde, zor ulaşılan bölgelerde bulunan kayalara işlenen tasvir ve damgalar, genellikle dini endişelerle yapılırken; ağıl kenarlarına, otlaklara, hayvanlara, esyalara, heykellere, mezarlara... işlenen damgalar genellikle diğer aile, boy ve farklı kültürlere “aitlik” adına mesaj vermek amaç edinilmiştir²¹.

Orta Asya ve civarlarında milattan önceki bin yıllığın ortalarına doğru Sakalar ve Hunlar dönemine ait çeşitli kültürel eserler üzerinde sıkça görülmeye başlayan sembolik işaretler – damgalar *Yüe-çi*, *Wusun*, *Kangüy*, *Kuşan*, *Sarmat*, *Dung-hu* (Tunguz) ve s. gibi Avrasya bozkırlarının Ön-Türk ve gayri Türk boylarının hükümranlılığı döneminde pek yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Genel olarak Köktürk (552-740), Uygur (745-840) ve Kırgız Kağanlığı (8-10. yy.) gibi İslam öncesi Eski Türk kağanlıkları çevresine ait yazıtlar, balballar, kaya resimleri, sikke ve mühürler, seramik ve metal eşyalar, kağıt, kumaş ve s.ler üzerinde pek çok sembolik işaretler – damgaların betimlendiği görülür. Adı geçen Türk kağanlıklarına ait yazıtlarda *bitig* “yazı, yazıt”, *taş* “taş anıt/kitabe”, *bitig taş* “kitabe, yazıt”, *beḡgü taş* “ebedi taş/anıt”; *belgü* “damga, nişan”; *tamga* “mühür, damga” gibi sözcüklerle beraberce görülen tabirlerden örnekler sunalım:

1) **bitig**. *Bıḡ yıllık tümen künlik bitigimin anta yası taşka yaratıdım* – “Bin yıllık, on bin günlük yazıtımı orada yassı (düz) taşa hakettirdim” (Şine-Us D 9-10); **beḡgü taş**. *Neḡ neḡ sabım erser beḡgü taşka urtum* – “Söyleyecek ne sözüm varsa beḡgü (ebedi) taşa kazıdım”²²; **bitig taş**. *Ataçımka bitig taşıḡ tokıdım* – “Babacığım (hatirasına) kitabe yazdırdım”²³;

2) **belgü**. *Belgümin bitigimin anta yaratıdım* – “Nişanımı, yazıtımı orada hazırlattım” (Şine-Us D 8); *Belgüsin bitigin bu urdı bu yaratdı* – “Nişanımı, yazıtlarımı bu koydu, yarattı” (Tes G 3)²⁴;

²¹ Mert, 2008:6.

²² Ölmez, 2013:81, 93, 296, 302

²³ User, 2009:244

²⁴ Ölmez, 2013:270, 272

3) **tamga.** *On Ok oğlum Türgeş kağanta Makaraç tamgaçı Oğuz Bilge tamgaçı kelti* – “On Ok evladım Türgeş hakanından mühürdar Makaraç ile mühürdar Oğuz Bilge geldi” (Kül Tegin, K 13)²⁵.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı gibi, Eski Türkler çeşitli amaçlarla anıtlar dikmekteydiler. Özellikle, cedlerinin anısına, elde ettikleri başarılar şerefine veya toplumsal kazanç ve kaygıların topluma, gelecek nesile iletilmesi amacıyla yazılı anıtlar dikilirdi. Nitekim, yazıtlarda çeşitli Türk boylarının bir araya geldikleri, bir siyasi çatı altında birleştikleri vakit refah ve güven sağlanacağına, *Beŋgü El* “Ebedi Devlet” sonsuza dek korunacağına dair birçok ünlemler yer alması da buna delalet eder. Yazıtlarda *bitig* ve *belgü* sözcüklerinin pekçok yerde birer ikileme olarak beraberce bulunması bu sözcüklerin Eski Türk toplumunda eşdeğer anlam taşıdığına, yazıt kadar damga (nişan)ın da sosyal hayatta önemli yer edindiğine tanıklık etmektedir.

Kendinde yaklaşık 50 adet damgayı bulunduran Şiveet-Ulaan anıtı gibi Eski Türk topluluklarının yaşadıkları hemen hemen tüm bölgelerde bulunmakta olan irili ufaklı taş anıt ve dağ kayalarında pekçok boy damgalarının beraberce, yan yana betimlendiği görülmektedir. Bu durum Eski Türklerde göçebe boyların zaman zaman birlik kurmaları ve bunu anıtlara betimlemesi gibi geleneğin var olduğuyla açıklanabilir. Nitekim, Moğolistan’da, Güney Sibirya’da, Orta Asya’nın çeşitli bölgelerinde (Altaylar, Doğu Türkistan, Yedisu ve Sırderya havzalarında), Merkezi Avrasya bozkırlarında (Kazakistan düzlükleri, İdil-Yayık havzaları, Kuzey Kafkasya, Karadenizin kuzey kıyıları ve Doğu Avrupa’da) onlarca damgaların bir arada betimlendiği taş eserler görülmesi bunu tesbit eder.

Orta Asya toplulukları, özellikle Türk damgacılık geleneğine dikkat edilirse, hemen hemen tüm boy ve boy birliklerinde olduğu kadar yönetici hanedanların da kendi damgalarına sahip oldukları bilinmektedir. Nitekim, Eski Türk damgaları üzerine uzun yıllardır incelemeler yapan Kazakistanlı türkolog N. Bazilhan damgaların şu gibi çeşitleri bulunduğunu yazmaktadır:

1. **Boy** damgaları
2. **Kabile** (Boylar birliği) damgaları
3. **Etnik siyasi birlik** (İl/devlet) damgaları
4. **Sülale** (yönetici hanedan) damgaları
5. **Aile** damgası

²⁵ Ölmez M. 2013:90, 103

6. **Hükümdar** (Devlet yöneticileri) damgaları²⁶.

Bu tür sınıflandırmanın tartışılmaya açık olduğunu, özellikle devlet, yönetici hanedan ve hükümdar damgalarının farklı mı ya da aynı mı olduğu konusu mesele teşkil ettiğini vurgulamakla beraber, adı geçen araştırmacı tarafından bildirilen birçok görüşlere katıldığımızı belirtelim.

Damgaların oluşumu da çeşitli amillere dayanmaktaydı:

1) doğal bir biçimde birer boya ait olarak. Bu tür damgalar uzun zamanlar zarfında toplumun kültürel hayatı ve inanç sistemiyle ilişkili olarak ortaya çıkıyordu;

2) belirli bir amaçla özel olarak seçilen veya belirli bir şahıs tarafından takdim edilen damgalar. Örneğin, birer siyasi birlik (boy birliği, yönetici hanedan, imparatorluk) idari yönetimde düzenleme yaparken yönetimdeki birimlere özel olarak damgalar tesis ederlerdi. Örneğin, Cengiz Han kendi imparatorluğunu oğullarına ayrı ayrı Ulus tarzında bölüştürürken onlardan her birine farklı damgalar vermiştir. Demek, bazen damgalar belirli birisi tarafından boylara veya şahsiyetlere verildiği bir gelenek bulunmaktaydı. Gerçi, mitolojik bir anlatım olmasına rağmen, Oğuz Han'ın kendi oğul ve torunlarına ayrı ayrı mevki ve damgalar ulaştığına dair bilgilerin birçok kaynaklarda kaydedilmesi²⁷ bu geleneğin kökü çok eski tarihlere dayandığına delalet eder. Nitekim, Cengiz Han'ın oğullarına farklı damgalar vermesi ne gibi kural ve geleneklere dayandığı gibi, diğer Türk ve Türk-Moğol hanedanlarında görülen buna benzer durumların temelinde ne yattığı ileride incelenmesi gereken konulardandır.

Eski Türklerdeki damgacılık geleneğine göre, bazen damgalar bir kaç kısımdan oluşmaktaydı:

- 1) damganın asıl gövde kısmı – “yürek” (ana damga / ana boy);
- 2) eklemeler – “kuyruk” veya “ayak” (eklemeli damga / alt boy)²⁸;
- 3) damganın yanında sembolik işaretler (yarı ay, güneş ve s. gibi çeşitli bolluk ve hakimiyet sembolleri) yer almaktaydı (*bkz.* Levha XIX).

Damgalar başlangıçta birer real tasviriden, örneğin, totem veya saygın hayvan tasvirinden oluşmuştur. Mesela, *Aşına* boy damgası kutsal hayvan saydıkları **dağ keçisi** tasviriyle, *Aşida* (Ajidaha/

²⁶ Базылхан, 2014:196-197.

²⁷ Базылхан, 2014:198

²⁸ Yatsenko, 2013:10-11

Ejderha) boy damgası ㄨ ejder tasviriyle, *Kay* boyu damgası onların kendi totemi ㄣ yılan tasviriyle ilişkilidir. Ancak, diğer birçok Türk boylarının damgalarını diğer hayvan tasvirleriyle ilişkilendirmek oldukça zordur.

Bununla beraber, birer boy damgası hep aynı biçimde betimlenmediği, özellikle herhangi bir boyun totemi olan belirli bir hayvanı ifadeleyen tasvirin farklı biçimlerde betimlendiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Köktürklerin müttefik yönetici boyu Aşıda'nın sembolü olan ejder biçimli damga şu gibi farklı biçimlerde yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır: ㄨ - ㄣ - ㄣ - ㄣ - ㄣ - ㄣ - ㄣ (bkz. Levha VII, XI, XVIII).

Diğer taraftan herhangi bir damganın muayyen bir kısmının da birer boy için esas damganın rolünü üstlenmiş olabileceği söz konusudur. Örneğin, Tunyukuk yazıtının üst kısmında yer alan ㄨ biçimli damga Aşıda boyunu temsil etmekte olup, aslında o ㄣ biçimli “Ejder” damganın diğer bir biçimidir veya onun bir kısmını ifade ederek betimlenmiş olmalıdır. Aşıda damgasının diğer Orhun yazıtlarında ㄣ biçiminde görülmesi bu işaretlerin kaynağının aynı olduğunu, damganın ㄨ ve ㄣ biçimleri “Ejder”in taçlı baş kısmını, ㄣ biçimi ise daha tam şeklini ifade ettiğini akla getirmektedir (bkz. Levha VII, XI, XVIII).

Damgalarla bağlantılı diğer bir mesele çoğunluk durumlarda aynı damganın farklı biçimlerde betimlenmiş olmasıyla ilikilidir. Yani bazen ana damgaya bir veya bir kaç doğru çizik ve yuvarlak biçimlerdeki ek elemanların eklendiği, bazen ise damgaların dikey veya yatay, bazen de ters bir şekilde betimlendiği söz konusudur. Aslında bu durum damgacılık geleneğine aykırı olmayıp, damga sahiplerinin o dönemde toplumda veya siyasi hayatta edindiği mevkiyle ilişkili olmalıdır. Örneğin, son dönemler Moğol damgacılığını araştıran bilim adamı C. Humphrey'in belirttiği gibi Moğollarda aynı damganın çeşitli pozisyonlarda betimlenmesi damga sahibi boyların veya boy bireyinin aynı anda toplumsal veya boylararası mevkisine ima ediyordu²⁹. Diğer taraftan ise Altay Türklerinde şu ana kadar korunmuş geleneğe göre, damgalar değişmeyen ana kısım (gövde) – *dyürek* “yürek” ve ona eklenen farklı elemanlar – *kedege* “tırpan (saç)”, *kuyruk*, *kanat* ve *but* “ayak” kısımlarından oluşmaktaydı³⁰.

²⁹ Humphrey, 2010:294, 300-302

³⁰ Ямаева, 2004:5; Yatsenko, 2013:10-11

Eski Türk damgacılık geleneğini daha net olarak kavramada Moğolistan, Güney Sibiry ve Orta Asya'nın bozkır bölgelerinde bulunmakta olan Köktürkçe yazılı taş anıtlar yardımcı olmaktadır. Bu tür yazıtlardaki damgaların çoğunluk hallerde metinlerin üzerinde bulunduğu, bazen ise metin arasında veya metnin altında yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Köktürk Kağanlığına ait Kül Tegin, Bilge Kağan, Tunyukuk yazıtlarında ve Uygur Kağanlığına ait Moyun-Çor, El-Etmiş Kağan yazıtı ve s. gibi devletsel yazıtlarda “Hanlık” damgalarının en üstte, metinler üzerinde yer aldığı, bunların aksine Kırgız Kağanlığı çevresine ait Güney Sibiry yazıtlarında ise bu tür damgaların yazıtın en alt kısmında, metin altında betimlendiği gözlemlenmektedir (*bkz.* Levha VI). Damgaların metin arası veya yazıtın yan ve orta kısmında bulundurulduğu durumlar Tayhar, Çoyr, Suci yazıtlarında görülmektedir³¹ (*bkz.* Levha IX).

Damga bulunduran yazıtların tümünde damga tasvirlerinin Köktürkçe yazılı metinlerden oldukça büyük çapta betimlendiği göze çarpmakta olup, anlaşılın Eski Türklerin bilinçli olarak damgaların sosyal hayatta tuttuğu önemden dolayı böyle bir yöntem seçtikleridir. Böylece, yazıt dikilirken kendi “milli armaları”nın soydaşları tarafından kolayca farkedilmesinin sağlanması amaçlanmıştır, galiba.

2.3. Anıtın düzenlendiği tarih

Evvla, Şiveet-Ulaan anıtının Köktürk Kağanlığı dönemine ait olduğunu şu gibi bilgiler doğruladığını belirtmeliyiz:

1) Külliyyede bulunan arslan heykellerinin sırtına çizilen damgalar Aşına boyuna ait olup, onlar “Hanlık Damgası” mahiyetindedir. Damgalı anıtta ise bu damganın bulunmaması bir kaç nedenlerle açıklanabilir. Burada bir yönetim anlayışı ve hiyerarşi söz konusu olmalıdır. Herhalde Şiveet-Ulaan anıtındaki damgalar Köktürk Kağanlığı muhtevastındaki diğer Türk ve gayri Türk boylara işaretmekteydi;

2) Şiveet-Ulaan damgalı anıtında yukarıdan aşağıya doğru sıralanan damgalar Köktürk Kağanlığı dönemindeki boyların siyasi hayatta edindikleri mevkiye, yani hiyerarşiye göre dizildiği anlaşılmaktadır. Yazılı kaynaklardan anlaşılacağı üzere, bu dönemde *Ediz*, *Kırgız*, *Uygur*, *Aşida*, *Basmıl*, *Kay*, *Karluk*, *Sır* (*Kıpçak*), *Türgeş*, *Yağlakar*

³¹ Самашев, Базылхан, Самашев, 2010:26

boyları nüfuzca büyük boylar olmuşlardır, ki bu anıttaki damga sıralamasında da kendi ifadesi bulmuştur.

Şu ana kadar bu anıtın dikildiği tarih üzerine araştırmacılar tarafından esas olarak şu gibi iki görüş bildirilmiştir: 1) miladi 5-6. yüzyıllar; 2) miladi 7. yüzyılın sonlarına doğru – 690’lı yıllar.

Birinci tarihlendirme taraftarlarına göre, külliye Köktürkçe yazılı metinler bulunmamakta, dolayısıyla o “Köktürk Kağanlığının hala yazı kullanmadığı dönem” 6. yüzyıla ait olmalıdır³². Ancak, son yıllarda elde edilen bilgiler, özellikle, 6. yüzyılın sonu–7. yüzyılın başlarında darbolunan Köktürkçe yazılı Batı Köktürk sikkeleri (Fergana darbı) Kağanlık kuruluşunun daha başlangıç yıllarında Köktürklerin bu yazıyı kullandıklarını tesbit etmektedir³³.

Pekçok araştırmacılar tarafından desteklenen ikinci tarihlendirme ise 680’li yıllar, II. Doğu Köktürk Kağanlığının kurulduğu ilk yıllar üzerinedir³⁴. Buna göre, bu damgalar Kutluğ İltiş Kağan (682-691) dönemindeki Kağanlık muhtevasindeki boyları ifade etmektedir.

Araştırmacılar arasında anıt üzerindeki tüm damgaların aynı tarihte çizilmediği, taşın üst kısmında yer alan damgaların çizimi ve teknik yönleri onların işbu yadgarlık dikilirken çizildiğini, taşın orta ve alt kısımdakilerin ise sonradan eklendiği görüşü hakimdir. Nitekim, üstteki yaklaşık 20 adet damganın sıralama düzeni, ölçemi, ustaca çizim tarzı onların daha önce çizildiğini kanısını yaratmaktadır. Taşın orta ve alt kısmındaki damgaların ise çoğunluğunun sıralama tarzı bozularak, düzensiz bir biçimde yer aldığı, damga uçlarının biri diğerine karıştığı, damgaların o kadar ustaca çizilmediğini iddaa eden araştırmacılar bazı damgaların sonradan eklendiğini vurgulamaktadırlar³⁵. Onlara göre, damgaları çizen müellifler de farklı olup, damga çiziminde kullanılan alet de farklı olmalıdır, ki güya buna ilk dönem damgaları daha derin ve belirgin, sonraki dönem damgalarının ise buna aksilik taşınması da tanıklık etmektedir.

Bu görüş tatmin edici gelmekle beraber orta ve alt kısım damgalarının arasında belli bir düzen korunduğu, sıralamalarda belli bir düzene dikkat edildiğini de söyleyebiliriz. Büyük ihtimalle, damgaların tümü aynı tarihte çizilmiş olduğu, yukarıda söylenen farklılıklar ise bin seneden fazla bir vakit dilimindeki çeşitli etkilerden

³² Samashev, Bazilhan, 2010:316

³³ Babayar, 2008:135-146.

³⁴ Кляшторный, 2000; Войтов, 1996:88; Samashev, Bazilhan, 2010:316

³⁵ Яценко, 2012:73-75 (68-75).

dolayı (doğa etkisi ve canlıların teması neticesinde) dış temasa elverişli alt kısımda yıpranma oluştuğu söz konusudur.

Şiveet-Ulaan külliyesi Hanuy ve Hünüy gibi ırmakların birleştiği noktaya epey yakın bir mevkide bulunmaktadır. Nitekim, Uygur Kağanlığına ait Taryat yazıtında Uygur hükümdarı Moyun-Çor Kağan (749-759) kendi devletinin topraklarını sayarken “*yaylağım Ötüken kuzı kedin uçı tez başı öñdüni kanyuy küniy* – Yaylam Ötüken’in kuzey tarafları, batı ucu ise Tez başı, doğusu Kanyuy ve Küniy (ırmakları)” dediği görülmektedir³⁶. Bilim adamları bugünkü Hanuy’un yazıttaki Kanyuy’a, Hünüy’ün ise Küniy’e denk geldiğini tesbit etmişlerdir. Bundan yola çıkılırsa, Şiveet-Ulaan külliyesi Uygur Kağanlığı dönemine ait olabileceği de mühtemel gözükmektedir. Ancak, külliyedeki iki adet arslan heykelinde Köktürk Kağanlığının “Hanlık Damgası” olan dağ keçisi tasvirli işaretin bulunmasının yanı sıra Uygur Kağanlığına ait damgaların bu anıtta diğer boy damgalarıyla beraberce görülmesi de bu görüşü reddeder. Nitekim, anıttaki damgalar arasında Uygurlarla ilişkili birkaç damga bulunarak, onlar anıtın yukarı kısmındaki diğer damgalarla birlikte yan yana görülmektedir. Bu ise Şiveet-Ulaan anıtındaki damgalar betimlendiği tarihte Uygurların nüfuzca yüksek boylardan biri olduklarını, ancak hala lider veya Kağanlık mertebesine ulaşmadıklarını kanıtlamaktadır. Demek, Uygur yazıtlarında Kanyuy ve Küniy ırmak adlarının görülmesi de Uygur Kağanlığının yönetim ve diğer faaliyetlerde Köktürklere izlemesiyle ilişkili olmalıdır.

Şiveet-Ulaan külliyesinin Köktürk hükümdarı Kutluğ İlateriş Kağan (682-691) döneminde, bizzat adı geçen kağanın inisiyatifiyle inşa ettirildiği varsayımına güç kazandıran birçok deliller bulunmaktadır. Bir sonraki altbaşlıkta daha tefferuatlı anlatılacağı üzere ilkin, anıtın bu tür külliyelerin genellikle kazandığı döneme, yani II. Köktürk Kağanlığı yönetim yıllarına denk gelmektedir. Bilhassa, Moğolistan ve çevresindeki külliyelerin yapım standartları (yapım tarzı, insan ve hayvan heykelleri, özellikle arslan tasvirli heykeller, süsleme ve s.) I. Köktürk Kağanlığı (552-630) ve Batı Köktürk Kağanlığı (568-740) tarzına nazaran daha çok ikinci Kağanlık dönemine uygunluk göstermektedir. Diğer taraftan II. Köktürk Kağanlığı döneminde yönetimde bulunan birçok yönetici kesim temsilcilerine (Bilge Kağan, Kül Tegin, Tunyukuk, Küli Çor, El-Etmiş Yabgu ve s.) ait külliye ve

³⁶ Ölmez, 2013:278-282

yazıtlar bulunmakla beraber işbu Kağanlığın temelini atan Kutluğ İleriş Kağan'a ait külliye'nin belirsiz kalması da ilginçtir.

Aslında, adı geçen Köktürk hükümdarının adı ve lakabından yola çıkılırsa, Şiveet-Ulaan külliyesinin, dolayısıyla damgalı anıtının sırrı çözülecek gibi gelmektedir. Pekçok araştırmacılar işbu hükümdarın tahta oturduğu, daha doğrusu Türk boylarını Çin'in egemenliğinden kurtararak devleti yeniden kurduğu için "İl/devleti toplayan, derleyen" anlamında *İl-teriş* olarak adlandırıldığı³⁷ konusunda hemfikirdirler. Galiba, Şiveet-Ulaan anıtında yaklaşık 50 adet Türk asıllı boy damgalarının bir arada yan yana derlenmesi de mezkur hükümdarın bu sıfatına ima etmektedir. Nitekim, yazıtlar ve Çin yıllıklarından anlaşılacağı gibi, 50 den fazla Türk ve gayri Türk boylarının bir siyasi çatı altında yeniden birleştirilmesi de tam olarak adı geçen Köktürk hükümdarının ve onun haleflerinin yönetim yıllarına denk gelmektedir.

2.5. Kutluğ İleriş Kağan – II. Doğu Köktürk Kağanlığının kurucusu

680'li yılların başında, Çin'e bağlı olan Türklerin Aşina hanedanı üyeleri kedilerinin 50 sene önce elden çıkarttıkları devleti yeniden kurmayı başarırlar. Bilindiği gibi, merkezi Ötüken (Orhun) vadisi olan Doğu Köktürk Kağanlığı 630'lu yıllarda Tang Çin'i tarafından ortadan kaldırılmış Türk boylarının pekçoğu 630-680 yılları arasında Çinliler esaretinde kalmışlardı. Kutluğ Elteriş ve baş vezir Aşida boyu temsilcisi Tunyukuk müttefikliğinde yeniden kurulan bu devlet, yani II. Doğu Köktürk Kağanlığı kısa süre içinde güçlenerek Altaylar'ın doğusundan Uzak Doğu'ya kadar, Güney Sibiry'a'dan Kuzey Çin'e kadar dedelerinden miras geniş topraklarda kendi egemenliğini sağlamışlardır.

Orhun yazıtlarından Tunyukuk, Kül Tegin, Bilge Kağan ve Ongin abidelerinde Köktürklerin bağımsızlık mücadeleleri sürdürerek Çin esaretiden kurtulmaları ve tekrar kudretli bir devlete dönüşümüne dair epey bilgiler bulunmaktadır. Tunyukuk yazıtı ve Çin yıllıklarında kaydedildiğine göre, Tabgaç (Çin)'in kuzeyinde Çoğay-Kuzı ve Kara-Kum mevzileri (şimdiki Hangay Dağları ve Huang-ho nehrinin kuzeyindeki bölgeler)de³⁸ yaşamakta olan Köktürk asılları İl-Kağan'ın

³⁷ Golden, 2002:111

³⁸ Mori, 1973, s. 91; Gömeç, 1997:45, n. 168.

(620-630) uzak akrabalarından *Tudun* unvanlı Kutluğ (İlteriş) başkanlığında bağımsızlık için Çin'e karşı baş kaldırırlar. Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında böyle bir girişimin başlatılması ve onun sebepleri şu tarzda anlatılır:

«Türk avam halkı şöyle düşünmüş: “Devleti olan halktım, devletim şimdi nerede! Kimin için ülkeler ferthediyorum?” dermiş. “Kağanı olan bir halktım kağanım nerede? Kimin kağanına hizmet edip çalışıyorum?” dermiş. Böyle deyip Çin kağanına düşman olmuş ... (Çinliler) bu kadar hizmet ettiklerini, çalıştıklarını dikkata almaksızın “Türk halkını öldüreyim, soyunu kurutayım” derlermiş. (Türkler) yokolup gidiyorlarmış. Yukarıda Türkelrin ilahi güçleri (Tanrı), Türklerin kutsal yer-su (ruhları) şu şekilde düzenlemişler. Belli ki Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye babam Elteriş Kağanı, annem Elbilge Hatunu Tanrı tutup yüceltmiş. Babam kağan on yedi savaşıyla isyan etmiş. “İsyan başlıyor” diye haber gelince şehirdekiler de isyan etmişler. Dağdakiler da aşağı inmişler. Toplanıp yetmiş savaşı olmuşlar. Tanrı güç verdiği için babam kağanın askerleri kurt gibiymiş, düşman(larının askerleri) (de) koyun gibiymiş. Doğuya ve batıya seferler edip derleyip toplamış, tamamı yedi yüz savaşı olmuşlar. Devletsiz ve kağansız kalmış olan halkı, carie ve köle olmuş halkı, Türk Töresi’ni kaybetmiş halkı, atalarımın dedelerimin gelenekleri doğrultusunda (yeniden) oluşturmuş, eğitmiş” (Kül Tegin, Doğu yüzü 8-12 satırlar; Bilge Kağan, Doğu 8-12. satırlar)³⁹.

Tonyukuk yazıtında da işbu bağımsızlık mücadeleleri şu tarzda dile getirilmiştir:

“(Sonraları) dağda taşa kalanlar toplanıp yedi yüz kişi oldular. (Bunların) bir bölümü atlı, bit bölümü (ise) yayaydı. Yedi yüz kişiye kumanda edenlerin başı Şad unvanını taşıyordu. Danışmanı bendim, Bilge Tunyukuk. “Kağan mı yapayım?” dedim ... Daha sonra Tanrı (bana) muhakeme yeteneği verdiği için (onu) ben kendim kağan yaptım, Bilge Tunyukuk. Buyla Bağa Tarkan ve Elteriş Kağan bir araya gelip güneyde Çinlileri, doğuda Kıtanyları, kuzeyde Oğuzları epey öldürdüler. (Bu sırada) bilgeleri ve Çavuş’u bendim. Çuğay’ın kuzeyinde Kara Kum’da yaşıyorduk” (Tunyukuk, Batı 4-7. satırlar)⁴⁰.

Çin yıllıklarında bu olaylar daha geniş bir şekilde anlatılmış olup, buna göre, *Tu-jüe* (Köktürk) kağanlarının neslinden olan *Gu-du-lu*

³⁹ bkz. Ölmez, 2013:83-84, 95-96, 133-134; Айдаров, 1971:291-292

⁴⁰ bkz. Ölmez, 2013:177, 184; Айдаров, 1971:324-325

(Kutluğ) 680 yılından başlayarak asker toplar ve kendini *Kağan* ilan eder. Kısa bir müddette etraftaki boyları kendine bağlayan Kutluğ Aşıda boyunun lideri *Yüan-chen* (Tunyukuk) ile birleşerek daha da güç kazanır ve 682-687 yılları arasında Çin'in kuzey-batısındaki Bin-çou, Lan-çou, Tin-çou, Guy-çou, Yüy-çou, Fin-çou gibi vilayetlerine baskın yapıp buralarının yöneticilerini ortadan kaldırır⁴¹.

Bu tür başarılı askerî seferler sonucunda Çin üzerinde üstünlük sağlayan Kutluğ İltiş Kağan 686-691 yıllar zarfında o dönemde Uzak Doğu'nun nüfuzlu boyu olan *Kıtanı* (Karahıtay)lara karşı 7 defa savaş düzenler ve onları kendi itaatına alır. O 680'li yılların sonlarına doğru Ötüken vadisindeki kalabalık Türk boy birliği Oğuzlar üzerinde etki sağlayınca bu vadiyi yönetim merkezi olarak seçerek dedelerin 552-630 yılları arasında yaşattıkları eski ihtişamı sağlama teşebbüsünü başlatır. Kutsal Ötüken'in yeniden devlet merkezi seçilmesi etraftaki Türk boylarının kendi istekleriyle gelerek Kağanlığa bağlanmasına yol açar.

Devletin merkez bölgeleri olan Orhun vadisi ve çevresindeki on müttefik Türk boyunu kendi muhtevasına alan Töles ve Tarduş gibi sol ve sağ kanada birleştirilerek yönetilmeye başlar. Bunun dışında Moğolistan'ın çeşitli bölgelerindeki Karluk, Uygur, Oğuz, Sir (Kırçak) boyları, Güney Sibiryadaki Kırgız, Az, Çik boyları, Baykal çevresindeki Kurıkan, Bayırku, Tongra, Uzak Doğu'daki Tatar, Kıtan (Karahıtay), Tatabı (Kay) boyları gibi çoğunluğu Türk, bir kısmı ise Moğol ve Mançur asıllı olan boylar Köktürk Kağanlığı tarafından tekrar aynı siyasi çatı altına alınırlar⁴².

Kutluğ İltiş döneminde Köktürk Kağanlığının sınırları batıda Altaylar, kuzeyde Güney Sibiryaya, kuzey-doğuda Kerulen ve Onon nehirleri havzaları, güneyde Çin'in kuzey vilayetlerini kendi içine alan kocaman bir imparatorluğa dönüşür⁴³. Onun halefleri Beg-Çor Kapagan (691-716) ve Bilge Kağan (716-732) döneminde ise devlet sınırları daha da genişleyerek, Doğu Türkistan, Yedisu ve Amuderya – Sırderya arası bölgeleri de dahil Orta Asya'nın büyük bir kısmı tekrar Köktürkler Kağanlığına bağlanır. Böylece, Türk topluluklarının büyük bir kısmı yeniden büyük bir siyasi çatı altında birleşirler.

⁴¹ Бичурин, 1950:266267

⁴² Golden, 2002:111

III. Bölüm.

ŞİVET-ULAN DAMGALARININ ÖZDEŞLEŞTİRİLMESİ

3.1. Damgaların belirtilmesinde kullanılan yöntemler

Şiveet-Ulaan damgalarını hangi boylara ait olduğunu belirtirken hem kendinde damga bulunduran Orhun ve Yenisey yazıtlarına⁴⁴, hem de Eski Türk damgalarına dair bilgiler sunan başlıca 3 eser Çince *Tang Hui Yao* “Tang Hanedanı Tarihine Toplu Bakış” (961), Kaşgarlı Mahmud’un *Divan-u Lugat’it-Türk* “Türk Dilinin Sözlüğü” (11. yy.), Reşideddin’in *Cami’üt-Tevarih* “Tarihlerin cemi” (14. yy.) eserlerindeki bilgilere⁴⁵ dayanamaktayız. Bununla beraber saha çalışmaları sürdüren tarihçi, türkolog, etnograf ve arkeolog bilim adamlarının görüşlerinden⁴⁶ yararlanmaya da özen gösterilmiştir. Yine, tarihi malzemeler arasında epey sabit olan nümizmatik bilgiler bu çalışmamızda yardımcı olmuştur. Nitekim, Batı Köktürk (6-8. yy) ve Türgeş kağanlıkları (8. yy.), hem de Karluk Yabguluğu (8-9. yy.) sikkelerinde yer alan damgalar Şiveet-Ulaan külliyesindeki damgalarla karşılaştırdığında somut sonuçlar elde edilmiştir.

Çince *Tang Hui Yao*, gerçi 10. yüzyılda düzenlenmiş olmasına rağmen, eserdeki bilgiler daha eski tarihlerde, erken orta çağlarda toplanmıştır. Eserin “Metbu Hükümdarlıkların Atları Üzerindeki Damgalar” bölümünde yaklaşık 40 adet Çin’in kuzey ve kuzeybatısında Moğolistan, Güney Sibirya, Uzak Doğu ve Orta Asya’da yaşayan boylara ait atlara dair bilgiler ve onlara konulan damgaların çizimleri yer almaktadır⁴⁷. Bu damgaların büyük bir kısmı Türk asıllı boylara, bir kısmı ise Moğol ve diğer Uzak Doğu asıllı boylara aittir. *Divan-u Lugat’it-Türk* ve *Cami’üt-Tevarih* eserlerinde ise pek çok Türk ve Türk-Moğol boylarına dair bilgiler bulunmakla beraber her iki eserde de sadece 20 den fazla Oğuz boylarının damgaları sunulmuştur.

Adı geçen yazılı eserlerde aynı boya ait damgaların bazen farklı biçimde betimlenmiş olması, herhalde onları çizen müelliflerin bulunduğu ortam ve kullandığı yazım kurallarıyla ilişkili olmalıdır. Nitekim, Çin yazı sisteminde kullanılan fırçanın yanı sıra Çin hiyrogliflerinin yazılım tarzı Çinli müelliflerin Eski Türk damgalarını

⁴⁴ Albüm, 2001; Mert, 2009; Каржаубай, 2002.

⁴⁵ Зуев, 1960. – С. 94–140; Dobrovits, 2004:258-259; DLT, 1985; Рашид-ад-дин, 1952.

⁴⁶ Самашев, Базылхан, Самашев, 2010;

⁴⁷ Зуев, 1960:93-140; Esin, 1982:167-227.

çizerken etki yapmış olabileceği⁴⁸ gibi, Kaşgarlı Mahmud veya Reşideddin'in kullandıkları yazı aletleri ve Arap alfabesinin yazım tarzı damgalarının betimlenmesini etkilemiş olduğu düşünülmektedir. Sikke darbında kullanılan teknik yöntemlerin de buna benzer farklılıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur diyebiliriz.

Damgaların nasıl bir malzeme üzerine betimlendiği de onların şekilce farklılıklar taşımaya yol açmıştır. Yani taş, metall, seramik, kağıt, deri, tahta, hayvan sırtı ve saireye damga tasviri işlenirken böyle bir farklılaşma, asıl tasvirde biraz uzaklaşma gibi durumlar ortaya çıkmış olabilir. Yöneticilerin direk inisiyatifyle işlenen damgaların sanatsal olarak daha düzgün betimlendiği (Kül Tegin, Tunyukuk, Şine-Usu, Taryat, Tes yazıtları, Batı Köktürk sikkeleri), aksine sıradan bir yazıtta yer alan damgaların daha ilkel ve acemi bir tarzda işlendiği anlaşılmaktadır (*bak.* Levha VI).

Kaşgarlı Mahmud'un ve Reşideddin'in sundukları Oğuz damgalarında genel benzerlik olmakla beraber belirli bir derecede farklılıkların görülmesi ise müelliflerin etnokültürel ortamıyla ilişkili olarak açıklanabilir. Yani geleneksel göçebe Türk boyları hayatını iyi tanıyan Kaşgarlı'nın sunduğu Oğuz damgaları Reşideddin'in sunduğu bu tür damgalara nazaran asliyeteye daha yakın gibi gelmektedir. Örneğin, Kayı boyunun damgası Kaşgarlı'da biçiminde, Reşideddin'de , Eymür boy damgası ie Kaşgarlı'da , Reşideddin'de biçimindedir⁴⁹. Burada farklı betimlemeler görülmekte, ancak dikkatle bakıldığı takdirde yine de damgaların ana biçimi korunduğu anlaşılmaktadır. Oğuzların Bayındur boyu damgası Kaşgarlı'da , Reşideddin'de ise biçiminde görülerek, sanki oldukça farklı damgalarmış gibi bir algı yaratmaktadır. Buna ilişkin Yazıcıoğlu'nun *Selçuk-namesinde* (1436) bu boya ait olarak biçimli damga sunulmaktadır⁵⁰. Bayındur damgasında da yukarıda belirttiğimiz gibi, ilk bakışta epey farklı damgalarmış gibi bir algı söz konusudur, ancak damgaların çizim tarzında müelliflerin seçtiği yöntem böyle bir durumu yarattığı anlaşılacaktır. Yani burada adı geçen müelliflerden biri damgayı yatay, öbürü dikey çizmesi söz konusudur: *krş.*   . Peki, “bunlardan hangi birisi daha gerçekçi veya daha birincildir?” sorusu akla geldiğinde nasıl cevaplandırabiliriz? Bu

⁴⁸ Dobrovits, 2004:259.

⁴⁹ Кашгари, 2005:93; Рашид-ад-дин, 1952:89

⁵⁰ Gülensoy, 1989:63

gibi sorunlar ancak Türk damgacılık geleneğinin ileride daha titizlikle incelenmesiyle giderilecektir.

Orta çağların sonlarına doğru Türk topluluklarının damgaları, onların boy aidiyeti ve adlandırılması üzerine bir çok kaynak ve çalışmalar bulunmaktadır⁵¹. Ancak Şiveet-Ulaan damgalarını özdeşleştirirken onların yararlanmakla beraber, aradan bin yıldan fazla bir zaman geçtiği, böyle bir uzun zaman diliminde damgaların epey değişimlere uğradığı ve çeşitli tarihi siyasi süreçler sonucunda oldukça el değiştirdiğini göz önünde bulundurmalıyız. Yani burada uzun asırlar zarfında boyların biri diğerine karıştığı, dolayısıyla damgaların da böyle bir süreç yaşadığı ve asıl köklerinden uzaklaştığı, bu yüzden Eski Türk damgalarını orta çağ ve ondan sonraki dönem Türk damgalarıyla karşılaştırırken oldukça dikkatli olmak gerekmektedir. Elbette, bazı boy damgaları eski aidiyetini korumuş olabilirler, ancak böyle bir yöntemle başvururken yine de dikkatli olmak lazım gelmektedir.

Gene de, başta Kazak, Kırgız, Nogay Türkleri olmak üzere birçok Türk topluluklarında son orta çağlara kadar korunan boy damgaların büyük bir kısmı Şiveet-Ulaan damgalarıyla tıpa tıp uyduğunu vurgulamalıyız⁵². Gerçi, Köktürk dönemi Türk boy adlarının çoğunluğu şimdiki Türk toplulukları boy adlarıyla fazla benzerlik göstermezse de, Eski Türk damgaları üzerine ileride incelemeler yaparken bu gibi benzerliklere dikkat etmek lazım olduğunu söylemeliyiz. Nitekim, uzun asırlar zarfında boy adları değişmiş, eskilerinin yerine yenileri ortaya çıkmış olmasına rağmen Köktürk dönemi damgalarının büyük bir kısmının birçok Türk topluluklarında şu ana kadar korunmakta olması damgaların nesilden nesile miras olduğuna delalet etmektedir.

3.2. Şiveet-Ulaan damgalı anıtının analogları

Bu tür damgalı anıtlar Orta Asya topraklarının çeşitli bölgelerinde, özellikle Türk boylarının kalabalık olarak buldukları bölgelerde, başta dağ kayaları olmak üzere Köktürkçe yazılı yazıtlar üzerinde sıkça görülmektedir. Şiveet-Ulaan anıtının en parlak analogu Moğolistan'da bulunan Bömbögör yazıtı olmakla beraber, ülkedeki Doğu Altay kayalarındaki damgalar, Baga-Uygur yazıtı, Gurvan-Mandal, İh-

⁵¹ Akçoraklı, 1927; Gülensoy, 1989; Аманжолов, 1959:11-17; Karatayev, 2002:386-390.

⁵² bkz. Akçoraklı, 1927; Кеңесбаев, 1977; Aksoy, 2014:427-428; Кедейтов, 71-72, 123-139; Samashev, 2010:331-340.

Biçigt, Del-uul, Biçigt (Biçigti Ulan Had), Har-hat, Tayhar-çulu, Öngöt ve s. gibi taş yadgarlarda da birçok Eski Türk damgalarının bir arada bulundurulması tasvir olunduğu görülmektedir⁵³ (bkz. Levha V).

Moğolistan'ın Bayanhöngör aймаğı, Bömbögör somununun kuzeybatısındaki Şiveni Haram mıntakasında bulunan Bömbögör damgalı yazıtında 30 adet damga yer almakta olup, onların yaklaşık yarısından fazlası Şiveet-Ulaan damgalarıyla aynıdır (bak. Levha V, 1-2). 15 adet Eski Türk damgasının beraberce görüldüğü Doğu Altay buluntusunda ise yaklaşık 10 tane damga Şiveet-Ulaan damgalarıyla benzerlik taşımaktadır (bak. Levha V, 4).

Bununla birlikte, Moğolistan'daki Biçigt Ulan Had'daki damgaların büyük bir kısmı Şiveet-Ulaan anıtındaki damgalarla benzerlik taşımaktadır. Özellikle, aşağıda görüleceği gibi adı geçen yadgardaki damgalar Şiveet-Ulaan anıtındaki üst kısım damgalarla benzerlik arz ederek *Aşida*, *Karluk*, *Yağlakar*, *Ediz* ve s. gibi yönetici veya soylu boy damgalarının aynı olduğu, hem de onların *Aşina* damgasıyla yan yana betimlendiği ilgi çekicidir⁵⁴.

Şiveet-Ulaan damgalarının büyük bir kısmı toplu halde veya ayrı ayrı olarak Türk boylarıyla ilişkili bir biçimde Avrasya bozkırlarında bulunan Eski Türk kağanlıkları dönemine (mil. 6-9. yy.) ait taş anıtlar (yazıt, heykel, kaya tasvirleri), seramik ve metal eşyalar (çanak çömlek, kerpiç, silah ve s.), hem de sikke ve mühürler üzerinde sıkça görülmektedir⁵⁵. Bu damgaların çoğunluğunun analogları sadece mezkur kağanlıklar dönemi değil, belki de ondan daha önceki dönemlerde de yaygın bir şekilde karşımıza çıkar. Bilindiği gibi, Güney Sibirya, Moğolistan, Orta Asya ve civarlarında milattan önceki bin yıllığın ortalarından ta miladi bin yıllığın ortalarına kadar, yani Köktürk Kağanlığının kuruluşuna dek olan bin yıldan fazla bir vakit diliminde birçok boy ittifakları veya hanedanlar yönetiminde bulunmuşlardır. Nitekim, *Saka*, *Hun*, *Yüe-çi*, *Wu-sun*, *Sarmat*, *Kangüy*, *Kuşan*, *Gao-çe*, *Te-le*, *Juan-Juan*, *Ak-Hun* (Eftalit) ve s. gibi Avrasya bozkırlarının Ön-Türk ve gayri Türk boylarının kurdukları siyasi birlikler dönemine ait boy damgaları Şiveet-Ulaan damgalarının birçoğu ile şekilce yakın benzerlik taşımaktadır⁵⁶.

⁵³ Battulga, 2000:47-58; Самашев, Базылхан, Самашев, 2010; Сарткожаұлы, 2007:146-164

⁵⁴ Самашев, Базылхан, Самашев, 2010; Сарткожаұлы, 2007:268-272

⁵⁵ Табалдиев, Алимов, 2004: 277-294; Досымбаева, 2007; Самашев, Базылхан, Самашев, 2010; Osawa, 2010:339-369; Tezcan, 2010:371-392; Bilgili, 2014.

⁵⁶ Вайнберг; Новгородова, 1976:66-74; Яценко, 2001; Иyasov,2003:131-157; Рогожинский, 2010:329-344 ve s.

Eski Türk kağanlıkları öncesi Avrasya bozkırlarında yaşayan çeşitli boylara ait damgaların belirgin bir kısmı Türk veya Ön-Türk boylarıyla ilişkili olmakla beraber onların belirgin bir kısmı da İranî (Sarmat, Soğd, Horezm, Baktryan, Alan, As), Tohar, Moğol, Mançur, Kafkasya toplulukları, Slav gibi gayrı Türk etnoslarla da yakından bağlantılı olmalıdır. Avrasya bozkırlarında yaşayan çeşitli etnoslarının kadim ve orta çağlara ait boy damgalarındaki bu tür benzerliklerin temelinde yaklaşık iki bin sene zarfında bölgede boylararası birçok siyasi birliklerin kurulması, karşılıklı evlenmelerle sıhri bağların sağlanması gibi siyasi ve etnokültürel süreçler yatmaktadır. Yani burada bir çeşitli dillerde konuşan boylararası kaynaşım ve etkileşimler yaşandığı söz konusudur.

3.3. Damgaların özdeşleştirilmesi

Yukarıda sözü edildiği gibi, Şiveet-Ulaan anıtının üzerinde yaklaşık 50 adet işaret bulunmaktadır. Onların yarısından fazlası sağlam bir şekilde korunmuş olup, bir kısım işaretlerin yarı silik korunduğu veya biri diğerine bitişik olduğundan dolayı damgaların tam sayısını belirlemek zordur. Bazı araştırmacılar 59 adet (H. Perlee), bazı araştırmacılar ise 40-50 arası damga betimlendiğini ileri sürmüşlerdir⁵⁷. Bu tür farklılıklar biri diğerine karışan işaretlerin farklı araştırmacılarca aynı veya ayrı damga olarak algılanmasından ileri gelmektedir.

Anıttaki damgaları yatay bir biçimde sıralandığımızda sağdan sola 3-4 damganın yan yana bulunduğu, dikey biçimde ise 9-11 damganın üst üste yer aldığı anlaşılmaktadır. Dikey sırada 1-4. satır damgaların daha iyi korunduğu ve daha düzenli olduğu, ondan sonraki sıraların aşağıya doğru yıprandığı veya biri diğerine karıştığı görülmektedir.

Damgaların böylece yan yana veya üst üste yerleştirilmesinde herhalde boylar arası hiyerarşiyle veya onların Köktürk Kağanlığının siyasi hayatında tuttuğu mevkiyle ilişkili olduğunu düşündürmektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi, Şiveet-Ulaan anıtında bulunan damgaların her biri birer boya ait olduğu Moğolistan, Güney Sibirya ve Orta Asya'dan bulunmakta olan yazıt, kaya resimleri, balbal taşlar,

⁵⁷ Пэрлээ, 1976:175

sikkeler, seramik ve metal eşyalar sırtındaki benzer damgalarla kendi tesbitini bulmaktadır. Bununla beraber, başta Köktürk (Orhun) yazıtları olmak üzere Çin yıllıkları ve diğer yazılı kaynaklardaki bilgiler de bunu doğrulamaktadır.

Şiveet-Ulaan damgalı anıtındaki damgaların özdeşleştirmeye başlamadan önce bu anıtta bulunmayan, ancak Şiveet-Ulaan külliyesindeki diğer taş eserler üzerinde yer alan bir damga üzerine durmayı uygun görmekteyiz:

3.3.1. Aşına damgası -

Şiveet-Ulaan külliyesindeki her iki arslan heykelinin sol arka ayağı üzerinde damga bulunmakta olup, onlardan biri biçiminde, diğeri ise biçimindedir (bkz. Levha VI, 1-2). Bu işaretlerin Aşına damgası olduğu ve sembolik olarak “Dağ keçisi”ni ifade ettiği çoğunluk araştırmacılar tarafından kabul görmüştür⁵⁸. Daha Orhun yazıtları incelenmeye alındığı 19. yüzyılın sonları – 20. yüzyılın başlarında ünlü türkolog W. Radloff Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında görülen bu tür işaretleri “Hanlık Damgası” olarak adlandırmıştı⁵⁹.

N. Bazilhan bu damgayı Aşına boyunun hanedan damgası olarak algılayarak onun etnik semantik yönden “börü” (kurt) imgesini ifade ettiğini ileri sürmektedir. Ona göre, Eski Türkler bu damgayı “börü” veya “börüqut” (“kut sahibi kurt”) adlandırmışlar, Moğollar ve onlar aracılığıyla Çinliler ise bu damgayı *çono* / *aşına* “börü/kurt” olarak tanımlamışlardır⁶⁰. Yani Köktürk yönetici hanedanı adı olarak Çin kaynaklarında hep Aşına olarak geçen bu etnonim aslında Moğolca *çinuw-a* > *çinu* > *çono* “kurt” sözcüğü ile bağlantılıdır. Böylece, Bazilhan bu damganın biçimde betimlenmesini kutsal sayılan birçok hayvanların uzuvlarının biri diğerine eklenerek böyle bir biçim aldığı ve Eski Türklerce “börü” (kurt) olarak algılandığını öne sürer. Yani “kuşun gagası ve kanatları, kurdun gövdesi ve ayakları, geyiğin boynuzu, hem de atın kuyruğu” – “**börü+qut//quş+buğu** (geyik)//+**at-qur** – kurt+berkut (kartal)+geyik+at” uzuvları bir birine eklenerek böyle bir biçim ortaya çıkmıştır.

⁵⁸ Samashev, Bazilhan, 2010:316; Tezcan, 2010:388

⁵⁹ Radloff, 1994:16-18, 58-60, 63-64; Album, 2001:23, 84, 168, 220, 274, 297-298; Dobrovits, 2004:259

⁶⁰ Bazilhan, 2014:201

Ancak, N. Bazilhan'ın bu tür açıklaması birçok yönden sorunlarla karşı karşıyadır. Özellikle, ilkin bu damganın dış görünümü çoğunluk araştırmacıların kabul gördükleri gibi gerçekten de “dağ keçisi”ni hatırlatmaktadır. Üstelik, adı geçen araştırmacının bu damgayı Eski Türkler “börü” veya “börkut” adlandırdıkları varsayımı da tatmin edici değildir. *Börkut* sözcüğünü *börü* ve *kut* (ona göre bu son kelime *quş* “kuş” kelimesinin diğer şeklidir) olarak açıklamak dilsel yönden heyli zordur. Eski Türkçe “kuş” sözcüğü “kut” biçiminde hiç bir tarihi belgede veya Türk dillerinde görülmemektedir.

Aslında Aşına hanedanının bu damgası (𐰉) Ön-Türk ve Eski Türk döneminde Orta Asya göçebelerince kutsal sayılan hayvanlardan biri “dağ keçisi” ile ilişkili olduğu daha mantıklı gelmektedir. Bu dönemlerde kurt, arslan, boğra (deve), geyik/dağ keçisi ve s. gibi hayvanlar güç kudret, alplik simgesi olarak bilinmiş⁶¹, yönetici boylar onları kendilerince simgeleştirmişlerdir. Eski Türkçe birçok lakap ve unvanlar (*elik* “geyik”, *böri* “kurt”, *arslan*, *boğra* “deve”), damga ve s.lerin menşeinin bu hayvanlarla bağlantılı olması işte bu gelenekle ilişkilidir. Yönetici boylarca diğer hayvanlara nazaran adı geçen hayvanların seçilmesine özen gösterilmesi, herhalde onların daha güçlü ve cesur, daha çevik ve hızlı olmaları gibi özelliklerine borçludur. Aşına hanedanı tarafından dağ keçisinin damga olarak seçilmesi de bu hayvanın hızlı ve çevik özelliğe sahip olması ve böylece alplığı simgelemesinden ileri gelmektedir. Bilindiği gibi, dağ keçisi tasviri Köktürk öncesi dönemlerde de Orta Asya toplumlarınca kutsallık arzetmiştir. Özellikle, Saka ve Hun dönemi dağ kayalarında en çok bu tasvirin yer alması buna bir örnek oluşturur⁶².

Aşına ve Aşıda boy damgalarıyla bağlantılı diğer bir sorun ise tanınmış damga bilimcisi S. Yatsenko tarafından bildirilen görüşlerle ilişkilidir. 𐰉 biçimindeki Aşına damgasının 𐰊 biçimindeki damgayla birlikte görüldüğü belirterek bir kaç Eski Türk yazıtının fotoğraf ve çizimlerini bir araya toplayan araştırmacı bu durumun her iki Köktürk Kağanlığında ve Uygur Kağanlığında görüldüğünü yazmaktadır⁶³. Aslında bu iki damga beraberce betimlendiği yazıtlar hep Köktürk Kağanlığı dönemine ait olup, araştırmacıların çoğunluğunu yanıltan bilgi Karabalgasun-2 yazıtından kaynaklanmaktadır⁶⁴. Bilindiği gibi,

⁶¹ Esin, 1978: 575-576.

⁶² Грач, 1972:316-333; Alyılmaz, 2005:20

⁶³ Yatsenko, 2013:19

⁶⁴ Mert, 2013:102

Uygur Kağanlığına ait diğer yazıtların bulunduğu eski şehir kalıntısı – Karabalgasun’a yakın bir araziden bulunduğu için “Karabalgasun-2” olarak adlandırılan bu yazıtı Uygur Kağanlığıyla bağlamak için herhangi bir delil bulunmamaktadır. Nietkim, Karabalgasun’dan 8 km ötede bulunan yazıtın II. Köktürk Kağanlığına ait diğer yazıtlardaki damgalarla aynı olduğu bazı bilim adamlarının dikkatini çekmiştir⁶⁵. Hem yazıtın kendisinde Uygur Kağanlığıyla bağlantılı bilginin geçmemesi, hem de yazıtın bulunduğu arazi Karabalgasun harabesinden epey farklı yere denk gelmesi bu yazıtı Uygur Kağanlığıyla bağlamaya el vermemektedir.

Aksine, aşağıda daha teferruatlı inceleneceği gibi, Uygur Kağanlığı döneminde bu Kağanlığın hem “Hanlık Damgası”nın (𐰽𐰺), hem de müttefik / küregen boy damgalarının (𐰽𐰺, 𐰽𐰺,) - 𐰺 / 𐰺 Köktürk Kağanlığı ve onun müttefiklerinin damgalarından farklılık taşıdığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan ise yönetimi Aşina hanedanının elinden alan Uygur boy birliğine mensup Yağlakar hanedanının kendi damgası varken, Aşina damgasını yazıtlarda bulundurmış olması mantığa zıttır.

Aşina damgasıyla bağlantılı diğer bir çelişki ise Köktürk dönemine ait bazı yazıt ve dağ kayalarında Aşina damgasının yanında bazen Aşida damgası (𐰽 / 𐰽 / 𐰽 / 𐰽)⁶⁶, bazen oldukça farklı 𐰽 / 𐰽, 𐰽 biçimindeki damgalara denk gelinmesinin yanı sıra bazen ise damgaların ikili veya üçlü bir biçimde beraberce görülmesidir (bkz. Levha VI, 7, 9). Bu damgaların Aşida boyu damgasından oldukça farklılık arzemesi, herhalde onların Aşidalarla bağlantılı olmadığını gösterir. Onların tam olarak hangi boyaya ait olduğu ise şimdilik bilinmemektedir. Büyük ihtimalle, bu tür damgaların Aşina hanedanıyla müttefiklik yapan diğer boylara ait olduğu söz konusudur. Belki de bu damgalar Köktürk Kağanlığının *Tarduş* ve *Töles* gibi iki kanadına⁶⁷ ait olabileceğini de göz önünde bulundurmalıyız. Nietkim, Aşina hanedanına mensup olan El-etmiş Yabgu’ya ait Ongin yazıtında Aşina damgasıyla beraber 𐰽, 𐰽 biçimindeki biri diğerine benzer, ancak bir ek çizgiyle farklılık arzeden iki damganın yer alması ilgi çekicidir: bkz. 𐰽𐰽 (Levha VI, 7). Buna benzer durum Köktürk Kağanlığının diğer bir eseri İh-Biçigt yazıtında 𐰽𐰽 𐰽 biçimindeki yan yana bulunan üç damganın da Ongin yazıtındaki damgalarla hemen hemen aynı olması

⁶⁵ Ölmez, 2013:263

⁶⁶ Bkz. Кляшторный, 2006:124; Battulga, 2000:48

⁶⁷ Абдурахмонов, Рустамов, 1982:132; Tekin, 2003:7881; Dobrovits, 2005:39-40

ilgi çekicidir: *krş.* 𐰉𐰺𐰽 - 𐰉𐰺𐰽 (bkz. Levha VII, 3). Eğer onlardan sadece birinin 𐰉 biçiminde farklı yönde betimlendiği göz önünde bulundurulursa bu görüş daha netlik kazanacaktır (𐰉 / 𐰉 - 𐰉 / 𐰉).

Bu durumda adı geçen yazıtlardaki her üç damgadan ortadaki dağ keçisi biçimindekisini Aşina damgası (“Hanlık Damgası”), diğerlerini Köktürk Kağanlığının *Töles* ve *Tarduş* kanatlarına ait damgalar olarak yorumlayabiliriz. Her iki kanadının adı da *Töles* ve *Tarduş* olan Uygur Kağanlığına ait yazıtlarda da paralel olarak üç çeşit damganın beraberce yer aldığı görülmekte, onlardan ortada bulunan damganın adı geçen Kağanlığın yönetici boyu Yağlakar hanedanına ait olduğu bilinmektedir: 𐰉𐰺𐰽𐰺𐰽 (bkz. Levha X, 1). Herhalde 𐰺𐰽 biçimindekisi Uygur Kağanlığına ait “Hanlık Damgası” olmakla onun sağ ve sol tarafında yer alan damgalar bu Kağanlığın *Tarduş* ve *Töles* kanatlarına ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. Özellikle, Yağlakar damgasının sağ tarafında yer alan 𐰉 / 𐰉 biçimindeki damga Uygur Kağanlığının sol kanadı olan *Töles* boy birliğine ait olabilir. Nitekim, bu görüşü tesbit edecek bazı ipuçları bulunmaktadır.

Uygur Kağanlığına ait Bay-Balık şehir kalıntısından yarı ay biçimindeki damgalı yazıt bulunmuş olup (bkz. Levha XIX), yazıtta şeklinde yer alan bir satırlık yazı araştırmacılarca *töl(i) s ş(a)d(i)ng t(a)şı* “Tölis Şad’ın taşı” okunmuştur⁶⁸. Yeri gelmişken bu yazıyı C. Alyılmaz *tür(ü)k ad(i)ñ t(a)şı* – “Türk adının taşı” şeklinde okuduğu⁶⁹, ancak onun bu okuyuşunun birçok yönden kabul edilemez olduğunu belirtmeliyiz. İlkın, Eski Türk dili morfolojisi bu tür okuyuşa yol vermez. Özellikle, Eski Türkçe “ad, isim” anlamındaki *at* sözcüğü o dönemde *ad* biçiminde kullanılmadığı gibi böyle bir tarzda yazıldığı da bilinmiyor. Diğer taraftan Eski Türk kağanlıkları (Köktürk, Uygur Kağanlıkları ve s.) döneminde “Devlet Ulus’u”, yani merkezi bölgelerin *Töles* ve *Tarduş* gibi iki kanattan oluşan doğu ve batı kısma ayrılarak yönetilmiş olması, onların başında bulunan yöneticiler adına anıt dikilmiş olduğunu akla getiriyor. Bu kanatların başında *Yabgu/Şad* ve *Şad* unvanlarına sahip hanedan mensupları – şehzadeler bulunur, dolayısıyla onlar “*Töles Şad*”, “*Tarduş Şad*” olarak adlandırılıyorlardı. Orhun yazıtlarında *tarduş*, *töles budunka oğlım yabguğ*, *şad atadım* “*Tarduş ve Töles (kanat) Halkına oğullarımı Yabgu ve Şad olarak*

⁶⁸ Orkun, 1994:190

⁶⁹ bak. Mert, 2013:49

tain ettim” bilgisinin bulunması⁷⁰ bunun parlak örneğidir.

Diğer taraftan bu tür damgalar hem Köktürk, hem de Uygur kağanlıklarının farklı müttefik boylarına ait olabileceği de ihtimal dışında değildir.

Yeri gelmişken, Köktürk Kağanlığının baş müttefik boyu olan Aşıda damgasıyla ilişkili yanlış bir yorum üzerine kısaca duralım. Bu yanlışlık S. Yatsenko’nun , biçimindeki damgalar üzerine bildirdiği görüşlerde karşımıza çıkmaktadır. Araştırmacı Türkiyeli bilim adamı M. Tezcan’ın sunduğu yanlış bilgiden dolayı bu tür damgaları II. Doğu Köktürk Kağanlığının vasalı olan Türgeş Kağanlığına ait sikkelerde görüldüğünü yazmaktadır⁷¹. Aslında Türgeş Kağanlığına ait sikkelerde hep / biçiminde damga yer almakta olup, Türgeş Kağanlığı veya onun egemenliği altındaki hiç bir hanedan sikkesinde / biçimindeki damga bulunmamaktadır⁷².

Kısacası, Aşına boy damgası örneğinde buraya kadar yaptığımız incelemeler şuna delalet etmektedir, ki Eski Türklerde hem boylararası düzeyde olsun, hem de devlet yönetim sisteminde olsun, düzenli bir damgacılık geleneği bulunmuştur. Anlaşıldığı gibi, birer boya veya siyasi birliğe ait damganın diğerleri tarafından istenildiği gibi serbestçe seçilmediği, özellikle, belirli bir yönetici hanedan damgasının başka bir hanedan tarafından kullanılmasının kolay olmadığı, damga sahibi olma veya damga seçme/benimseme işleri düzenli bir hukuk kurallarına göre gerçekleştirildiği söz konusudur.

3.3.2. Anıt üzerindeki damgalar

Şiveet-Ulaan damgalı anıtında yer alan damgalarının özdeşleştirilmesini yaparken anıtın en üst kısmında bulunan damgaları esas alarak onların yerleşim tarzına uygun bir biçimde sağdan sola (yatay) şu tarzda sıralandırmaktayız:

No. 1. Ediz Boyu Damgası –

Şartlı olarak No 1. damga olarak gördüğümüz biçimli damga Köktürkçe yazılı bir kaç Orhun yazıtında şu tarzda görülmektedir:

⁷⁰ User, 2009:163-164

⁷¹ Yatsenko, 2013:21

⁷² bkz. Камышев, 2008; Кошевар, 2010:11-32.

1) *Taryat-Terhin* - 𐰽 (yazıtın kaplumbağa kaidesi üzerinde), *Şine-Usu* - 𐰽 (yazıtın alt kısmında), *Tes* - 𐰽 (yazıtın alt kısmında), *Şahaar* - 𐰽 (küçük çaptaki yazıların sağ yanında), *Gurvan-Mandal* - 𐰽 (küçük çaptaki yazıların arasında) (bkz. Levha VIII).

Uygur Kağanlığı (745-840) ile bağlantılı olan bu yazıtların bir çoğunda “Uygur Kağan” tabirinin görülmesi bu tür damgaların adı geçen Kağanlıkla bağlantılı olduğunu tesbit etmektedir. Ancak, Uygur Kağanlığına ait devletsel yazıtların üst kısmında hep 𐰽 biçimli damganın yer aldığı, 𐰽 biçimindeki damganın ise aksine, ya yazıtın alt kısmında bulundurulduğu, ya da bu tür yazıtların dikildiği taş yapımlı kaplumbağa sırtına oyulduğu görülür. Dolayısıyla, adı geçen her iki damgayı da bazı bilim adamlarının ileri sürdükleri gibi Uygur Kağanlığının “Hanlık Damgası” olarak algılamayız. Hem sosyal statüsü, hem de şekil bakımından farklı olan bu damgaların Uygur Kağanlığına ait aynı yazıtlarda görülmesi, herhalde Eski Türk devletçiliğine özgü “Dünür Boylar İttifakı” geleneğiyle⁷³ ilişkili olmalıdır.

Nitekim, başta Çince ve diğer dilli kaynaklardan belli olmak üzere, Eski Türk ve Türk-Moğol yönetici hanedanlarında kurucu boyun nikah aracılığıyla diğer nüfuzlu bir boyla akrabalık bağı kurdukları görülür. Yani baş melike – Hatun’un mensup olduğu nüfuzlu boy ile müttefiklikte devletin güvenliği sağlanmış, böylece belirli bir derecede yönetimde ortaklık (müttefiklik) edinilmiştir.

Yönetimde bir nevi ortaklık sistemi Orta Asya’nın kadim devletleri dönemine kadar iner. Özellikle, Asya Hun İmparatorluğu (MÖ. 3–MS. 3. yüzyıllar) döneminde bu devletin baş yöneticileri – *Şanyü*ler *Luan-di* boyuna, *E-di* (Hatun)lar ise *Hu-yan* (*Lan*, *Sui-bu*) boyuna mensup bulunuyorlardı. Dolayısıyla onlar arasındaki müttefiklik boylararası “Dünürlük sistemi”ne göre düzenlenmişti⁷⁴. Bu düzen, Köktürk Kağanlığında *Kağan*’ın mensup olduğu *Aşina* ve *Hatun*’un boyu *Aşıda* örneğinde daha netlik kazanmaktadır. Bu geleneğin Köktürk Kağanlığından sonraki Türk hanedanlarından başka Moğollarda da sürdürüldüğü bilinmektedir. Örneğin, Uygur Kağanlığı (744-840) döneminde Kağanlar *Yağlakar* boyuna, Hatunlar *Ediz* boyuna mensup bulunmuşlar, Cengiz Han imparatorluğunda ise Türk-Moğol asıllı

⁷³ Mori, 2004:80-81

⁷⁴ Mori, 2004:80–82; Торланбаева, 2006:29.

Kiyat ve *Kongırat* boyları arasında “Küregen” (Dünür)lik sistemi mevcut olmuştur⁷⁵.

Böylece, Şiveet-Ulaan anıtında görülen biçimli damganın , , biçimli damgalarla aynı olduğu ve onun “Uygur Boylar Birliği”ne dahil, Uygurların lider boyu Yağlakarın “Dünür”ü Ediz boyuna ait sembolik işaret olduğu kendi tesbitini bulmaktadır. Nitekim, Çince *Tang Hui-Yao* eserinde 阿跌 *a-die* (Ediz) şeklinde görülen boyun damgası biçiminde görülmesi de bu görüşü destekler: *krş.* - . Büyük ihtimalle, bu damgalar adı geçen boyun totemi veya kutsal hayvanı olan “Ejder”i ifade etmekteydi, ki Eski Türk mitolojisinde geniş yer bulan bu efsanevi mahluk özellikle erken dönemlerde bereket, refah, güç ve kuvvet simgesi olarak algılanmış, sonradan Ön Asya kültürüyle ilişkiye geçildiğinde anlamları zayıflamış ve daha çok altedilen kötülüğün simgesi olmuştur⁷⁶.

Ediz damgasının biçiminde görüldüğü Taryat yazıtının taş kaplumbağa kaidesinde Köktürkçe yazıda *bunı yaratıǵma böke tutam* “Bunı yaratan Böke Tutam” cümlesi bulunmaktadır⁷⁷. Araştırmacılar burada bir şahıs adı (lakabı)ni görerek *Böke*’yi Eski Türkçe “ejder, büyük yılan” sözcüğüyle⁷⁸ ilişkilendirmektedirler. Buna bakarak adı geçen yazıtı yazanın *Böke*, yani “Ejder” boyuna mensup olduğunu, buna hem onun adı (lakabı), hem de yazıt kaidesindeki Köktürkçe metnin hemen altında yer alan “ejder” biçimindeki damganın işaret ettiğini söyleyebiliriz.

Ediz damgasının “Ejder”i ifade ettiğine dair varsayımı Eski Türk yazıtlarında görülen damganın , biçimli versiyonlarının da, Çin kaynağıdaki biçimli versiyonlarının da dış görünümü desteklemektedir. Aynı boy damgasının bu tarzda biri diğerinden farklı biçimlerde görülmesi Eski Türk damgacılık geleneğine uymaktadır. Biraz aşağıda inceleneceği üzere, burada Aşıda (Ejder) boy damgasının yazıtlarda , , , , biçimlerinde, Çin kaynağında ise biçiminde görülmesine benzer bir durum söz konusudur. Büyük ihtimalle, Eski Türklerde herhangi bir boyun sembolik “belgesi” olan damganın bazen tam olarak tasvir olunduğu (*krş.* Ediz: - ; Aşıda:

⁷⁵ Торланбаева, 2004:29–30.

⁷⁶ Çoruhlu, 2006:136

⁷⁷ Ölmez, 2013:279, 283

⁷⁸ Кашгари, 2005:913; Ölmez, 2013:346

☞ ☞), bazen ise belirli bir kısmının çizilerek betimlendiği bir gelenek vardı (krş. Ediz: ☞; Aşida: ☞ - ☞ - ☞).

Diğer taraftan Aşida ve Ediz gibi biri Köktürk, diğeri ise Uygur Kağanlığı yönetici hanedanlarının müttefikleri olan bu iki “Hatun” boylarının damgalarındaki dış görünüm ve anlam benzerliğin yanı sıra her iki damganın da çoğu zaman devletsel yazıtlarda “Hanlık” damgasının yanında değil, bu tür yazıtların alt kısmında betimlenmiş olmaları ilgi çekicidir. Bu konu ileride daha derin araştırmaları gerektirmektedir. Yeri gelmişken, Aşida ve Ediz damgalarının anlamca “ejder”i ifade etmesine ve her ikisinin de şekilce benzer yönleri olmasına rağmen, biri diğerinden farklı olduğu, özellikle bu onların çizim tarzında oldukça farkedildiğini vurgulamalıyız: bkz. ☞ / ☞ / ☞ / ☞ (Aşida) - ☞ / ☞ / ☞ (Ediz).

Ediz boyu Çin yıllıkları ve Orhun yazıtlarından belli oldukça Köktürk Kağanlığı döneminde Toğla (Tola) nehri çevresi ve Ötüken (Orhun vadisi)nde yaşamaktaydılar. Onların bir kısmı bu dönemde İdil (Volga) civarında, Yedisu ve Doğu Türkistan’da da ömür sürmüşlerdir⁷⁹.

No 2. Kırgız Damgası – ☞.

Anıtın en yukarı kısmında yer alan sembolik işaretlerden biri de “Kırgız Boy damgası”dır. Pekçok Güney Sibiry (Yenisey) Eski Türk yazıtlarında buna benzer ☞, ☞, ☞ biçimli damgaların görülmesi (bkz. Levha IX) ve *Tang Hui-Yao* eserinde 黠戛斯 *xia-jia-si* (Kırgız) ların damgası olarak gösterilen ☞ biçimli damganın bu damgalarla benzerlik taşıması bu görüşümüzü desteklemektedir⁸⁰. Bilindiği gibi, Kırgız Kağanlığı (8-10. yy.) döneminde Köktürk yazısı bu Kağanlığın merkezî toprakları olan Güney Sibiry’da, özellikle Yenisey bölgesinde çok geniş yayılmıştır. Araştırmacılarca adı geçen bölgede bulunmakta olan yazıtların büyük bir kısmının Kırgız yöneticilerine ait olduğu ileri sürülmektedir. Bir kaç uzmanlar bu tip damgaları Eski Kırgızlarla bağlarken adı geçen damganın Güney Sibiry yazıtlarıyla beraberce sıkca görülmesine dikkat etmişlerdir⁸¹.

⁷⁹ Зуев, 1960:97, 109; Ташағұл, 2004: 45, 131; Комар, 2013:189

⁸⁰ Зуев, 1960:97, 103, 132; Васильев, 1983:87-93

⁸¹ Кляшторный, 2006: 123, фото 1

Köktürk Kağanlığı döneminde Altay-Sayan dağları – Yenisey bölgesinde birer *Elteberlik* olarak bilinen ve Köktürlere tabi olan Kırgızlar çok eskiden nüfuzlu bir Türk boyu olarak bilinmişlerdir. Büyük ihtimalle, Şiveet-Ulaan anıtında 𐰉 biçimli damganın ilk sıralarda yer alması onların Köktürkler nezdinde edindikleri mevkiye işare etmektedir.

No 3. Uygur Damgası – 𐰉

Şiveet-Ulaan anıtında ilk sırada yer alan işaretlerden biri olan bu damgayı şartlı olarak “Uygur Boy damgası” saymaktayız. Nitekim, *Tang Hui-Yao*’da 𐰉 biçimli damga *Hui-he* (Uygur) boy damgası olarak sunulmuştur⁸² (krş. 𐰉 / 𐰉). Mezkur anıtta bu damgadan başka daha Ediz, Yağlakar gibi Uygur boylarının damgaları da görülür. Bu ise sonradan Uygur Kağanlığını (745-840) oluşturan boyların Köktürk Kağanlığı döneminde nüfuzlu boylar olduğunu desteklemektedir. Köktürk yazıtlarında sık sık Uygurlardan bahsedilmesi de buna delalet eder.

Bu dönemde merkezi toprakları Selenge nehri havzaları olan Uygurlar Ötüken bölgesinden kuzeyde bulunuyorlardı ve birer *Elteberlik* olarak Köktürlere bağlıydılar⁸³. Sonradan kendi kağanlığını kuran Uygurlar önce Orhun ve Toğla nehirleri havzalarına taşınmış, daha sonra Gansu bölgesi (Kuzey-Batı Çin) ve Doğu Türkistan’ın Turfan bölgesine göç etmişlerdir.

Birçok bilim adamları Uygur adının *uy-* “uymak, birlik kurmak, takip etmek” filinden oluştuğuna⁸⁴ bakarak, Uygur adı belirli bir boy değil, boylar birliğine nisbeten kullanıldığını ileri sürerler. Aslında, bu görüşün gerçeklik payı olmakla beraber, Uygurların değişik dönemlerde daha kalabalık ve güçlü veya aksi olarak farklı siyasi süreçleri yaşadıkları, bazen belirli bir boy, bazen ise boylar birliği olarak görüldüklerini göz önünde bulundurmak gerekir. Köktürkler, özellikle II. Köktürk döneminin başlangıç yıllarında Uygur adı belirli bir boy için kullanılmaktaydı ve onların siyasi mevki Basmıl, Bayırku, Karluk, Kıtany, Tongra, Kurikan ve s. boylarla aynı olup, bu konuda Kırgız, Oğuz gibi boylarla boy ölçeyecek durumda değillerdi.

⁸² Зуев, 1960:98, 111, 132

⁸³ Абдурахмонов, Рустамов, 1982: 110, 130; Tekin 6 2003:75, 77.

⁸⁴ Golden, 2002:126

Köktürk yazıtlarında onlardan bazılarının başındaki *Elteber*, *Idikut* unvanlı boy başkanlarından (Karluk, Uygur, Basmlı) bahsedilmesi⁸⁵ de bu görüşü destekler.

Bilindiği gibi, bu unvanlar o dönem Eski Türk hiyerarşisinde *Kağan*, *Yabgu*, *Şad* unvanlarından aşağı, *Erkin*, *Tutuk*, *Tudun* unvanlarından ise biraz yukarı dereceye sahipti⁸⁶. Eski Türk kağanlıkları döneminde mevcut geleneğe göre, “Kağanlık Budun”lar ve “Elteberlik Budun”lar vardı. Kağanlık eli altındaki tabi boylar *Elteber* veya *Erkin* unvanlı boy başkanları tarafından yönetilir, birincisi epey kalabalık ve belirli bir derecede yarım bağımsız (hiç olmazsa kendi iç işlerinde), diğeri ise sıradan boyların yöneticilerince kullanılırdı. Daha güçlü ve bağımsız siyaset izleyen boylar ise *Kağan* unvanı için mücadele ederlerdi. Yazıtlarda bağımsız hareket eden güçlü Oğuz, Kırgız ve Türgeş boylarının *Kağan* unvanlarıyla görülmesi bunu tesbit eder⁸⁷. Çin yıllıklarında Batı Köktürk hükümdarı Tun Yabgu-Kağan (618-630) tarafından vasal hükümdarlıklar yöneticilerine *Xi-li-fa* (Elteber) unvanı verildiği ve onlar üzerinden kontrolü güçlendirildiği kaydedilir⁸⁸. Nitekim, Çaç (Taşkent), Soğd ve Toharistan’daki bazı küçük vaha hükümdarlıklarının yöneticileri *Elteber* unvanıyla sikke darbettirdikleri veya belgelerde onların yöneticileriyle ilişkili olarak bu unvanlarla görülmesi⁸⁹ bunu tasdik eder.

Köktürk dönemindeki Uygurların siyasi hayattaki bu durumu yazıtlardan başka bazı Çin kaynaklarındaki bilgilerle de doğrulanmaktadır. Dokuz Boylu Uygur 九姓迴鶻 (Jiu-xing Hui-hu) adı ilk olarak Orhun Uygur Kağanlığının (745-840) kurulmasıyla birlikte görülmeye başlaması buna örnek teşkil eder⁹⁰.

No 4. Tat-Aşida Damgası –

Şiveet-Ulaan anıtında yukarıdan aşağıya doğru ikinci sırada yer alan bu damgayı bir Türk boyu olan *Tat-Aşidalarla şartlı olarak bağlamaktaız. Nitekim, *Tang Hui Yao*’da 阙阿失德 *Ta-a-shi-de* (*Tat-

⁸⁵ User, 2009:169, 260

⁸⁶ Taşağıl, 2003:107.

⁸⁷ User, 2009:158, 166

⁸⁸ Бичурин, II: 283; Taşağıl, 1995: 92.

⁸⁹ Sims-Williams, 2000:74, 126; Grenet, de la Vessaire, 2002:177; Бабаев, 2007:42

⁹⁰ Ekrem, 2014:190-191

Aşıda) boy adı geçmekte ve damgası biçiminde verilmektedir⁹¹. Aşağıda görüleceği gibi, aynı eserde 3 Aşida boyuna dair bilgiler bulunmakta, ancak sunulan damgalar şekil itibarıyla oldukça farklılık taşımaktadır: *krş.* - - .

Şiveet-Ulaan anıtında 3 adet Aşida boy damgasının görülmesi de o dönemin tarihi gerçekleriyle ilişkilidir. “Dünür Boy” olarak Köktürk Kağanlığı yönetiminde müttefik olan Aşidalar birçok alt boylardan oluşmaktaydılar. Onların bir kısmı gayri Türk menşeli olabilirler, çünkü bir kaç bilim adamlarına göre, Aşida adının sözcük anlamı İranî asıllı “Aji-Dahaka” (Ejder) sözcüğüne dayanmaktadır⁹². Büyük ihtimalle, Tat-Aşida adı da Aşida boyunun “yat, yabancı, karışık alt boyu” anlamına gelmektedir.

Bu bilgiler erken orta çağlarda Türk ve İranlı toplulukların, özellikle Soğdlarla Türklerin karşılıklı sıkı etnokültürel ilişkisi – simbiyozuna delalet etmektedir. Bu dönem ve bundan önceki dönemlerde İranî toplumların belirli bir kısmı Türk asıllı hanedanların kontrolünde bulunması⁹³, Orta Asya’nın güney-batı toprakları, özellikle, Horasan, Amuderya–Sırderya arası, Yedisu, Doğu Türkistan’ın önemli bir kısmı Türk ve İranî toplulukların komşu ve karışık yaşadıkları, Moğolistan ve civarında ise belirli bir miktarda Soğdlu tüccarların Türklerle beraberce faaliyete buldukları⁹⁴ bu tür ilişkilerde ön ayak olmuş, etnokültürel yönden kaynaşımı sağlamıştır. O yüzden birçok Türk boy adları, şahis isimleri ve sairelerin o dönemlerden beri İranî karakter taşıması gayet doğaldır.

5. İğdir Damgası –

Oğuzların İğdir boyunun damgasını Kaşgarlı Mahmud , Reşideddin , Yazıcıoğlu ise biçimlerinde biraz farklı biçimlerde betimlemişlerse de⁹⁵, aslında bu damganın ilk şekli Şivet-Ulan’daki gibi / biçiminde olmalıdır. Nitekim, Orhun damgaları arasında bu tür işarete sıkça denk gelinir. Örneğin, Bömbögör yazıtında ve Öngüt sarkofağında bu işaret şeklindedir (*bkz.* Levha VI, 2, 8b).

⁹¹ Зуев, 1960:101, 119, 132; Dobrovits, 2004:258; Tezcan, 2010:388

⁹² Зуев, 2002:86-87

⁹³ Бабаяров, 2012:20-21, 42

⁹⁴ Моті, 1983:339 351

⁹⁵ Рашидаддин, I:90; Кашгари, 2005:93; Gülensoy, 1989:63

Uygur Kağanlığı dönemine ait Taryat yazıtında *İğdir* boy adına denk gelinmesi⁹⁶, bu boy damgasının Orhun ve civar bölgeler (Moğolistan), hem de Güney Sibirya'nın nüfuzlu boylarına ait damgalarla beraber görülmesi bir Oğuz boyu olan İğdirlerin o dönem siyasi hayatında önemli yer edindiklerine delalet eder. Örneğin, bu işaret Moğolistan taş yadgarlarında Aşına, Aşıda gibi boy damgalarıyla birlikte betimlendiği gibi, Güney Sibirya kaya tasvirlerinde Kırgız damgasıyla yan yana görülmesi dikkati çekmektedir (örn. - Ulazı dağ kaya tasvirleri⁹⁷).

No 6. Basmıl (?) Damgası – .

Şiveet-Ulaanıtında göze çarpıcı bir şekilde betimlenen bu damgayı bir Türk boyu olan Basmıllarla şartlı olarak ilişkilendirmekteyiz. Orhun yazıtlarından belli olmak üzere Basmıl boyu Köktürk ve Uygur Kağanlıkları döneminde siyasi yönden faal olmuşlardır. Köktürk döneminde nüfuzlu *İdikut* unvanlı boy lideri tarafından Kağanlığa bağlı olarak yönetilen Basmıllar 744 yılında Uygur ve Karluklarla birleşerek, bir süre Kağanlık tahtını ele geçirmişlerdir⁹⁸.

Bu boy hakkında *Tang Hui-Yao*'da bilgiler sunulmuş, ancak damgası verilmemiştir⁹⁹. Ancak, Moğolistan'da bulunan damgalı taşlar üzerinde sıkça görülen, özellikle Şiveet-Ulaan tipindeki kendinde 30 adet damgayı barındıran Bömbögör yazıtındaki biçimli damgayı Şivet-Ulan'daki biçimli damgayla denkleştirmeyi şu gibi amiller gerekli kılmaktadır (bu varsayımımız son derecede tartışılmaya açık olup, bu tür Şiveet-Ulaan damgasını tam olarak andıran işaretler Avrasya bozkırlarında oldukça yaygın bir biçimde görülmektedir¹⁰⁰):

1) ilkin, her iki damgada dış benzerlik vardır (*krş*:   ), ancak Bömbögör'deki işaret daha ustaca betimlenmiş, Şivet-Ulan'daki ise biraz ilkel karakter taşımaktadır;

2) Bömbögör yazıtında “Basmıl bodunu” ve “Karluk” tabirleri geçerek, yazıttaki metinler altında yer alan 30 damgadan 15'i biçimli damganın çeşitli versiyonları olduğu anlaşılmaktadır (*bkz.*

⁹⁶ User, 2009:156; Ölmez, 2013:281

⁹⁷ Мухарева, 2014:237-247, рис. 9.

⁹⁸ Бартольд, 1968:44; Абдурахмонов, Рустамов, 1982:106, 127; Tekin, 2003:53, 67, 71

⁹⁹ Зуев, 1960:97, 104

¹⁰⁰ *bkz.* Yatsenko, 2010:125

Levha VI, 2). Aslında birçok Türk boyunu kendi muhtevasına alan Basmıllar bu dönemde birer boylar birliği idi. Çin yıllıklarında “çok boylu Basmıl”lar hakkında bilgi bulunur¹⁰¹, ki Bombogor yazıtında da 30 adet damga yer alması onların arasında birer bağ bulunduğu kanısını yaratmaktadır.

Çin yıllıklarında 拔悉密 *Ba-xi-mi* biçiminde geçen Basmıllar Orhun yazıtları ve Çin kaynaklarından belli oldukça, Köktürk Kağanlığı döneminde Baykal Gölü’nün güneyinde, Kırgızların güney-doğusunda ve Ötüken vadisinin kuzey-doğusunda kalabalık boylar olarak yaşamışlardır¹⁰². Uygur Kağanlığı döneminde ise Basmıllar güney-batıya göç ederek, Tanrı Dağlarının kuzey-doğusuna, Turfan etrafına taşınmışlardır.

No 7. Kay Damgası – .

Bu damgayı Kay boyu ile ilişkilendirmemiz şu gibi delillere dayanmaktadır:

Tang Hui-Yao’da biçimli damga görülmekte olup, o 奚 *Xi* boyuna ait olarak gösterilmektedir¹⁰³. Eski Çince okunuşu *giei* (Kay/Ğay) olan bu boyun totemi yılan olduğu Süryanice kaynaklardan anlaşılmaktadır, ki adı geçen damga şekilce yılanı hatırlatmaktadır. Çin’in Şian bölgesinde bulunan *Xi* (Kay) boyuna mensup asıllardan birinin adı Çince hiyroglifile sunulmakla beraber yanında hep 𪛗 biçimindeki işaret bulunmaktadır. Çinli bilim adamları bu işaretin Çince hiyroglif olmadığı belirterek onun *Tang Hui-Yao*’da *Xi* (Kay) boyunun damgası olarak sunulan biçimli damgayla özdeşleştirmektedirler¹⁰⁴.

Abulgazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk* eserinde Kayı boyunun damgası biçiminde çizilmiş olup, tam bir yılanı hatırlatmaktadır¹⁰⁵. P. Golden’in belirttiğine göre, Kay boy adının Moğolca *moğai* (yılan) ile ilişkili olabileceğinin yanı sıra bu boyla bağlantılı rivayetlerde

¹⁰¹ Golden, 2002:116

¹⁰² Баргольд, 1968:44; Абдурахмонов, Рустамов, 1982:106, 127; Tekin, 2003:53, 67, 71

¹⁰³ Зубов, 1960:101-102, 132, 129.

¹⁰⁴ 葛承雍

¹⁰⁵ Зубов, 1960:132.

yılan motifi öncülük taşıdığı da bilinmektedir¹⁰⁶.

Eski Türkçe adı *Tatabı* olan¹⁰⁷ Kaylar Orhun yazıtları ve Çin kaynaklarından belli oldukça, Köktürkler döneminde Moğolistan'ın doğu toprakları ve Mançurya'nın güney-batı hududunda yaşayan kalabalık bir topluluk olmuşlardır. Bir çok araştırmacılarca menşei Moğollara dayatılan Kayları Kaşgarlı Mahmud Türkçe konuşan, ancak kendi aralarında konuştukları ayrı dili olan toplum olarak göstermiştir¹⁰⁸. Bu ise muhtemelen onların sonradan Türkleştiklerini gösterir.

Kaylar Çin yıllıklarında 库莫奚 *Ku-muo-xi* olarak da geçer ve *Dong-hu* (东胡) boylarından biri olarak kaydedilir¹⁰⁹.

No 8. Karluk Damgası -

Bu damganın Karluk Türklerine ait olduğu şu gibi bilgilerle kendi tesbitini bulmaktadır:

1) 8-9. yüzyıllar arasında Yedisu ve civarlarında Karluk Yabguluğunu kuran Karlukların Soğdça yazılı sikkelerinde biçimli boy damgası bulunmaktadır¹¹⁰ (*bkz.* Levha XI, 3);

2) Uygur Kağanlığına ait Şine-Usu yazıtında yönetici hanedan Yağlakar boyuna ait damganın yanında biçimli damga yer almaktadır, ki Karluklar o vakitte Uygur Kağanlığına müttefik boy olarak bilinmekteydi. Ancak, bu son derecede zayıf bir varsayımdır.

Karluklar Köktürkler döneminde Uygur, Basmlı gibi nüfuzlu boylardan biri olmuşlardır. Bu dönemde Karlukların bir kısmı Altay Dağları'nın Gobi Çölü yakınlarında (güney-batı Moğolistan), bir kısmı ise Altay Dağlarının batı kısımlarında, İrtiş havzaları ve Tarbagatay Dağlarının güney-doğusunda yaşadıkları bilinir¹¹¹.

No 9. Uluğ-Ok Damgası -

Bu işareti şartlı olarak *Uluğ-Ok (Çin kaynaklarında *Ho-lu-wu* veya *Ho-lu*) adlı Batı Köktürk Kağanlığının müttefik boylarından

¹⁰⁶ Golden, 2002:228; Golden, 1987-1991:63

¹⁰⁷ Васот, 1956:141, 145.

¹⁰⁸ Кашгари, 2005:69-70

¹⁰⁹ Golden, 1987-1991:63

¹¹⁰ Лурье, 2010:280-281

¹¹¹ Кармышева, 1963:185188

biriyle bağlamaktayız. *Tang Hui-Yao*'da *He-lu* olarak geçen boyun damgası 𐰉 biçiminde sunulmuş olup¹¹², bu damga Şiveet-Ulaan anıtında en üstte yer alan damgalar arasındaki 𐰉 biçimli damgaya biraz benzerlik taşımaktadır: *krş.* 𐰉, 𐰉, 𐰉. Adı geçen Çin kaynağında batıda bulunan Türk boyları anlatılırken görülen bu boy adı diğer Çin kaynaklarında *Ho-lu* veya *Ho-lu-wu* biçimlerinde görülür, ki araştırmacılar boy adınının Eski Türkçe şeklini *Uluğ-Ok* biçiminde yeniden kurmuşlardır¹¹³. Bu boy her biri 5 boydan müteşekkil *Tu-lu* ve *Nu-şi-pi* gibi iki müttefik kanattan oluşan Batı Köktürk Kağanlığı (Çin kaynaklarındaki adı “On Boy”, Köktürk yazıtlarındaki adı ise *On Ok* “On kabile”) muhtevastındaki nüfuzlu boylardan biri olmuştur.

Batı Köktürklerinin doğu kanadı *Tu-lu* boy birliğine dahil olan *Ho-lu-wu* (Uluğ-Ok) boyu adı geçen kanada mensup diğer boylarla beraber Tekes, Künges, Sayram, Manas gibi Tanrı Dağlarının kuzey toprakları (Doğu Türkistan)'daki nehir havzalarında yaşamışlardır¹¹⁴.

Bu boy adıyla ilgili tartışmalı bir görüş ortaya atılmış olup, *Tang Hui-Yao*'da geçen *He-lu* etnonimini Y. Zuyev *Halluh / Karluk* olarak görmeye çalışmıştır. Ancak, aynı eserde Karluk adının 葛邏祿 *Ge-luo-lu* biçiminde geçmesi, damgasının ise bilinmediğinin vurgulanması¹¹⁵ bu görüşü reddeder.

Diğer taraftan Şiveet-Ulaan anıtında 𐰉 biçiminde görülen damganın *Tang Hui-Yao*'da sunulan *He-lu* boy damgasıyla daha yakınlık taşıdığına da gözardı etmemek gerekir: *bkz.* 𐰉, 𐰉.

No. 10. Sır (Kıpçak) Damgası - 𐰉

Bu işareti Köktürk Kağanlığı yazıtlarında *Türk-Sir bodun* “Türklerin Sır halkı”, Çin yıllıklarında ise *Xue* “Sır”, *Xue-Yanto* “Sır-Tarduş” (?) biçimlerinde görülen, diğer bir adı *Kıpçak* olan Türk boyunun damgası olarak algılamamız şu gibi delillere dayanmaktadır:

1) Son orta çağlara ait birçok yazılı kaynaklarda Kıpçakların damgası olarak görülen 𐰉 biçimindeki damgayla¹¹⁶ Şivet-Ulan'daki

¹¹² Зуев, 1960:101, 132; Esin, 1982:196; Dobrovits, 2013:258

¹¹³ Зуев, 2002:165; Бичурин, I:289; Chavannes, 2007:55, 91, 112, 114; Малявкин, 1989:168; Таşağıл, II:71.

¹¹⁴ Бичурин, I:289;

¹¹⁵ Зуев, 1960:97

¹¹⁶ Aksoy, 2014:428; Аманжолов, 1959:17

damga şekilce benzerlik taşımaktadır. Hatta, orta çağlardaki Türk toplulukları arasında mevcut olan rivayete göre, “Kıpçak” adı sahip olduğu damganın “iki bıçak”a benzemesinden dolayı ortaya çıkmıştır;

2) Gerçi, tatmin edici olmasa bile *Tang Hui-Yao*’da *She-li* (Sarı / Şari / Sir?) boyunun damgası olarak sunulan biçimindeki damgayla¹¹⁷ Şivet-Ulan’daki biçimli damga çok az benzerlik taşıdığı dikkati çeker (krş. -). Bu damgalararasındaki farklıklar herhalde onların hangi ortamda betimlenmesiyle ilişkili olabilir;

3) bazı Orhun ve Yenisey yazıtlarında diğer Eski Türk damgalarıyla, özellikle Köktürk ve Uygur Kağanlıklarının “Hanlık” damgalarıyla , biçimindeki damgaların beraberce bulunması¹¹⁸ bu damganın Köktürkler döneminde nüfuzlu ve Aşinalara akraba veya müttefik bir boya ait olduğunu gösterir. Güney Sibiryaya yazıtlarında nüfuzlu Kırgız boya damgasının bulunduğu yazıtlar grubunda adı geçen damganın biçiminde geçmesi¹¹⁹ de ilgi çekicidir.

Sir ve *Kıpçak* boy adlarının aynı bir Türk boyunu ifade ettiği birçok delillerle tesbit edilmektedir¹²⁰. Özellikle, Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında Köktürk Kağanlığının esas boylarından biri veya Köktürklere akraba boy sıfatıyla *Türk-Sir Bodun* tabirinin geçmesi¹²¹, Uygur Kağanlığına ait Şine-Usu yazıtında *Türk-[Kıb]çak elig yıl olurmuş* “Türklerin Kıpçak boya elli yıl hüküm sürmüşler” cümlesinin görülmesi¹²², Çin yıllıklarında ise *Xue-Yanto* (Sir) Türklerinin 7. yüzyılda bir müddet Kağanlık kurduklarına dair bilgilerin bulunması¹²³ *Sir* (Kıpçak)ların bu dönemde ne denli nüfuz elde ettiklerini tesbit eder.

Bu dönemde *Sir* Türklerinin büyük bir kısmı Altay Dağlarının güney-batısında, Turfan bölgesinin kuzey-doğusunda yaşamışlar, bir kısmı ise Moğolistan’da, Ötüken vadisinin kuzeyinde ömür sürmüşlerdir¹²⁴.

¹¹⁷ Зуев, 1960:100-101, 132

¹¹⁸ Сартқожаұлы, 2003:276

¹¹⁹ Васильев, 1983:88; Tezcan, 2010:386

¹²⁰ Еженхан, 2013:140-142

¹²¹ User, 2009:161

¹²² Mert, 2013:215-216

¹²³ Бичурин, I.:342; Таşağıл, I:38; Еженхан, 2013:140

¹²⁴ Зуев, 1960:119-120; Golden, 1922:270-275

11. Türgeş Damgası -

Bu işaret Köktürk döneminde, özellikle, 7. yüzyılın sonu – 8. yüzyılın ilk yarısında Kağanlığın batı kanadı (yani Batı Köktürk kağanlığı)nın siyasi hayatında öncülük yapan boylardan biri Türgeşlerle bağlanabilir. Nitekim, Türgeş Kağanlığı (699-766) tarafından darbolunan Soğdça yazılı sikkelerde / biçimindeki damga bulunmakta olup (bkz. Levha XI, 1-3), şekilce Şiveet-Ulan'daki mezkur damgayla biraz yakınlık arzetmektedir: krş. = /   . Türgeş sikkelerinde bu boy damgasının romb biçimindeki üst kısmı şekilce Şiveet-Ulaan damgasından farklılık taşımakta, ancak, damganın bu kısmı sikkenin ortasındaki dörtgen delik kısmına denk geldiğinden dolayı böyle bir şekil almış olabileceği de söz konusudur. Türgeş sikkeleri ve Şiveet-Ulaan anıtındaki diğer benzerlik ise Türgeş sikkelerinde biçimindeki damgayla beraber / işaretin de bulunduğu gibi Şiveet-Ulaan anıtında da biçimindeki damganın hemen yanında biçimli işaret yer alması ilgi çekicidir (bkz. Levha XI, 2).

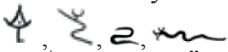

12. Aşida Damgası -

Yukarıda Ediz ve Tat-Aşida boy damgaları anlatılırken Aşida damgası üzerine de biraz duruldu. Anlaşıldığı gibi, bu dönemde Aşida boyunun damgası şekilce “Ejder”i hatırlatıyordu. Oysa, Köktürk Kağanlığının önde gelen devlet adamı Tunyukuk adına dikilen yazıtın en üst kısmında bulunan biçimindeki damga bu damgadan oldukça farklı gibi gelmektedir. Nitekim, *Tang Hui-Yao* eserinde Aşida boyunun damgası biçiminde sunulması¹²⁵ mesele oluşturmakta, ancak Eski Türk damgacılık geleneğinden yola çıkılırsa (örn. Çoyr yazıtında Aşida damgası biçiminde görüldüğü gibi¹²⁶), bu damgaların aynı boya ait olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda bahsedildiği gibi, Köktürk Kağanlığı yönetimine müttetik olarak katılan Aşida boyu yönetici hanedan Aşına Türkleriyle nikah yoluyla sıhrî bağ kurmuşlardı. Baş melike – Hatun'un mensup olduğu bu boy ileri gelenleri Kağanlığın idarî ve askerî işlerinde büyük

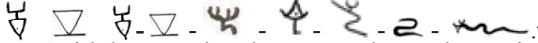
¹²⁵ Зуев, 1960:98, 100, 132

¹²⁶ Кляшторный, 1971:250-250-253

nüfuz sahibiydiler. Köktürklerin devletsel yazıtlarının bir çoğunda biçimlerinde damgalar görülmekte olup, bir kaç araştırmacıya göre bunların hepsi totemi “büyük yılan” (Ejderha) olan Aşida boyuna aittir (bkz. Levha VII, 1-5, XVIII, 3). Zaten bu damgaların dış görünümü de ejderi veya onun uzuvlarından birini (baş kısmı, taç ve s.) hatırlatmaktadır. Böylece   biçimli damgaları da Aşida boy damgasının diğer bir biçimi olarak kabul etmek lazım gelir.

Bu damgalardan ayrımlarının (örn.) yazıtlarda, özellikle yazıtın kaidesi olan taş kaplumbağaların sırtında Köktürklerin “Hanlık Damgası” olan biçimindeki damgayla yan yana gelmesi “Ejder” şeklindeki damgaların Aşida boyuna ait olduğunu desteklemektedir (bkz. Levha XVIII, 2-3).

Şiveet-Ulaan anıtında Aşida boy damgasının biçiminde, Çin kaynağında ise biçiminde görülmesi Eski Türk-Moğol damgacılık sistemine uygun gelmektedir. Yani yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, geleneğe göre, herhangi bir boy damgasının dikey veya yatay, ön veya ters betimlenmesi, ya da asıl damgaya birer ek (yan çizik ve s.) eklenmesi altboyu ifade etmekle beraber hiyerarşiyi ve derece veya mevkiyi anlatmaktaydı¹²⁷. Demek, Şiveet-Ulaan ve Tunyukuk yazıtındaki bu iki damga böyle bir gelenekle ilişkilidir ve “Ejderha” damganın baş kısmını ifade etmektedir: *krş.*

Aşidalar Köktürk Kağanlığı döneminde, yönetim merkezi Ötüken’den güneyde, Çin’in kuzeyinde Yin-şan dağları eteklerindeki topraklarda yaşamakta ve bir kaç boylardan oluşmaktaydılar.

13. Yağlakar Damgası -

Bu damga hemen hemen tüm araştırmacılar tarafından Türklerin Yağlakar boy damgası olarak kabul görmüştür¹²⁸. Nitekim, Uygur Kağanlığının kurucu hanedanı Yağlakar boyuna mensup Moyun-Çor Kağan’ın (747-759) adına dikilen yazıtın (Şine-Usu anıtının) en üst kısmında biçiminde damga görülmekte olup, Şivet-Ulan’daki mezkur damgayla tıpa tıp uymaktadır. Bunun yanı sıra yakınlarda Çin’in Xian şehrinde bulunan Çince ve Köktürkçe yazılı Uygur

¹²⁷ Humphrey, 2010:294, 300-302

¹²⁸ Osawa, 2010:343; Alyılmaz, 2013:32; Rybatzky, Kuosheng, 2014:127.

şehzadesi Karı Çor Tegin'a (795) ait yazıtta da aynı damga yer almaktadır (bkz. Levha X, 1-2). Aynı yazıtta adı geçen şehzadenin *Yağlakar Kan* "Yağlakar Han" soyundan olduğu vurgulanması¹²⁹ bu damganın Uygur Kağanlığının ilk yönetici hanedanı Yağlakar sülalesi (745-795) için "Hanlık Damgası" görevini yaptığını tasdik eder. Çin yıllıklarında da Uygur Kağanlığının ilk yönetici hanedanı 药罗葛 *Yüello-ge* (Yağlakar) biçiminde kaydedilmesi de bu görüşleri destekler¹³⁰.

Şiveet-Ulaan anıtının dikildiği dönem – Köktürk Kağanlığı zamanında Yağlakarların nüfuzlu boy olduğu adı geçen anıtta onlara ait damganın Karluk, Sır (Kıpçak), Aşida gibi önde gelen boyların damgaları yanında yer almasından da kendini hissettirmektedir. Zaten, bu boyun siyâsî ve askerî yönden faal bir Türk boyu olduğu onların Köktürk Kağanlığının yıkılışından çok geçmeden Kağanlık hakimiyetini kendi ellerine almalarından da anlaşılmalıdır.

14. Hazar Damgası -

Bu damgayı Eski Türk yazıtlarında *Kasar*, Çin yıllıklarında *Ko-sa* (Kasar), *Tu-jüe Ko-sa* (Hazar Türkleri), Arap, Fars ve diğer dilli kaynaklarda *Hazar*, *Kazar* olarak geçen Türk boyu ile bağlamaktayız. Nitekim, Hazar Kağanlığı (630-969) tarafından bastırılan Arap dilli sikkelerde biçiminde boy damgası yer almaktadır¹³¹. Büyük ihtimalle, *Kazar* adı da Eski Türkçe *qaz* "kaz" ve *är* "adam" sözcüklerinden oluşmuştur. Bilindiği gibi, Türk topluluklarının birçoğunda şimdiye kadar "kaz ayağı" olarak adlandırılan¹³² bu damga belirli bir boyun damgası olarak halı ve diğer dokuma işlerinde sıkça görülür. Örneğin, Özbeklerde Kaz-ayaklı boy adı sıkça görüldüğü gibi, buna benzer nakışlar halılarda yaygın bir sembolik işaret olarak yer aldığı bilinir.

Altay Dağları (Moğolistan) kayalarına betimlenen damgalar arasında biçimindeki damga görülür. Önemlisi 20 adet Eski Türk damgasının bir arada betimlendiği mezkur kaya üzerindeki damgaların büyük bir kısmı Şiveet-Ulaan anıtındaki damgalarla aynılık arz etmektedir. Yenisey yazıtlarında da biçimindeki

¹²⁹ Alyılmaz, 2013:32; Rybatzky, Kuosheng, 2014:127.

¹³⁰ Ekrem, 2014:191

¹³¹ БЫКОВ, 1971:26, Табл. I, XI

¹³² Ямаева, 2004:11

damgalara sık sık denk gelinir¹³³. Uygur Kağanlığı döneminde faal bir boy olarak görünen Kasar / Kazar boyunun Kuzey Moğolistan topraklarında yaşamışlardır. Büyük ihtimalle, buraya yakın hudut olan Güney Sibiryaya yazıtlarında benzer damganın görülmesi işbu tarihi olaylarla ilişkili olabilir.

Uygur Kağanlığına ait Tes yazıtında *Kadır Kasar* tabiri geçmekte olup¹³⁴, bazı araştırmacılar onu çift etnonim olarak yorumlarken, bazı araştırmacılar ise Eski Türkçe *kadır* “heybetli” sözcüğünden kaynaklanarak bu ibareyi “heybetli Kasarlar” olarak yorumlamaktadırlar¹³⁵. Bazı araştırmacılar ise Kadır Kasar’a Kadır ve Kasar gibi ayrı ayrı Türk boyları olarak bakarlar¹³⁶. Ancak, Çin yıllıklarında *Hedie Hejie* (訶咥曷嶷 - *xâ-d’iet yât dz’iet*) şeklinde bir Türk boyundan bahsedilir, ki gerçi onu J.R. Hamilton **Adil Xazı/r* olarak görse de¹³⁷, bu etnonimin Eski Türk yazıtlarındaki mezkur *Kadır Kasar* ile aynı olduğu apaçıktır. Zaten, Çin kaynağındaki *xâ-d’iet yât dz’iet* (Hadır-Hazar) bu biçime tam olarak uymaktadır.

Çin kaynaklarında *Hsi-hai* (Hazar) denizinin çevresinde gösterilen *Tu-jüe Ko-sa* (Hazar Türkleri) bu ve diğer dillerdeki yazılı kaynaklardan anlaşıldığı gibi 630’li yıllarda batıya göç ederek Hazar Kağanlığını kurmuşlar¹³⁸, bir kısmı ise Orhun (Moğolistan) bölgesinde kalarak, Uygur Kağanlığı siyasi hayatında faal rol oynamışlardır. Onların Uygurlardan bir boyu olarak Çin kaynaklarında görülmesi de Hazarların “Uygur Boy Birliği”ne dahil olduklarından ileri gelmektedir.

15. Avşar Damgası - ✚ .

Bu damgayı bir Oğuz Türk boyu olan Avşarlarla bağlamamız şartlıdır. Yani diğer bir boya ait olmasılı da ihtimaldışı değildir. Köktürk döneminde Avşar boyuna dair fazla bilgiler bulunmamaktadır. Reşidedin Oğuz boylarına dair bilgiler aktarırken Avşarların

¹³³ Васильев, 1983:98, 111

¹³⁴ Комар, 2013:177-179

¹³⁵ Ölmez, 2013:280

¹³⁶ User, 2009:157-158

¹³⁷ Hamiton, 1962:27

¹³⁸ Артамонов, 1962; Меликсет-бек, 1960:112–118.

damgasını ✱ biçiminde betimlemiştir¹³⁹. Kaşgarlı Mahmud ise Avşar damgasını epey farklı bir biçimde sunmuştur¹⁴⁰: 𐰽. Yazıcıoğlu *Selçuk-name*'sinde Avşar damgası 𐰽 biçimindedir¹⁴¹. Bu damganın daha düzgün bir biçimi 𐰽 şeklinde olabilir. Nitekim, Kül Tegin yazıtının bulunduğu külliye'deki sunak taşlar üzerinde diğer damgalarla beraber 𐰽 biçimindeki damgalara denk gelinir¹⁴². Ancak, bu külliye'deki işaret damga değil, herhangi sembolik belgi de olabilir.

Çin yıllıklarından *Xing Tang-shu* “Yeni Tang hanedanı Tarihi”nde □□□*A-wu-che* adındaki bir Türk boyu adı geçerek, onun “Dokuz Boylu Tie-le” boy birliğine dahil olduğu belirtilir¹⁴³. Bu ad bir Oğuz boyu Avşar’la aynı olabilir. Nitekim, Köktürk Kağanlığı döneminde 40 dan fazla boyu kendi muhtevasına alan “Tie-le Boylar Birliği” içinde Köktürklerin kuzey topraklarında yaşayan 9 müttefik veya akraba boydan oluşan daha bir grup vardı, ki onlar mühtemelen Çin yıllıklarında “Dokuz Boylu Tie-le”, Eski Türk yazıtlarında ise “Tokuz Oğuz” adı altında kaydedilen boylarla aynıdır. “Dokuz Boyle Tie-le” ve “Dokuz Oğuz”un eşanlamlı olduğunu Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında “*Kuzeyde Baz (bağımlı) Kağan, Dokuz Oğuz Bodun’u yağı imiş. Kırkız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kitany, Tatabılar hep yağı imiş*» kaydının geçmesi¹⁴⁴ de doğrular.

Çin yıllıklarında belli oldukça, adı geçen boylar Köktürklerin kuzey-doğu topraklarında Selenga nehri ve Baykal gölü arasındaki bölgelerde bulunurlardı¹⁴⁵. Biraz yukarıda sözünü ettiğimiz gibi, Orhun yazıtlarında “kuzeydeki Dokuz Oğuz”dan bahsedilirken Kurıkan boyundan da bahsedilmiştir, ki “Dokuz Boylu Tie-le”lerin muhtevasında Baykal Gölü’nün ötesinde yaşayan *Ku-li-kan* (Kurıkan) Türklerinin görülmesi de¹⁴⁶ “Dokuz Oğuz” – “Dokuz boylu Tie-le” tabirlerinin aynı müttefik boyları ifade ettiği ihtimalini arttırmaktadır.

¹³⁹ Рашид-ад-дин, 1952:88

¹⁴⁰ Кашғари, 2005:93

¹⁴¹ Gülensoy, 1989:62

¹⁴² Alyılmaz, 2005:91-93

¹⁴³ Golden, 2002:127

¹⁴⁴ Ölmez, 2013:84, 96

¹⁴⁵ Golden, 2002:118-119; Gömeç, 1997:74

¹⁴⁶ Бичурин, 1950, Т. 1: 301, 339; Кюнер, 1961:35

16. Tongra Damgası -

Şiveet-Ulaan anıtında yuvarlak halka biçimli 4 adet damga görülmektedir. Onlardan biri, özellikle damgalar sıralamasında diğer halka biçimindeki damgalardan daha yukarıda görüleni *Tongra* boyuna ait olabilir. Bu görüş şu gibi delillere dayanmaktadır:

1) *Tang Hui-Yao* eserinde 同罗 *Tong-luo* “Tongra” boyunun damgası biçiminde sunulmuştur¹⁴⁷. Bu boy Köktürklerin merkezî topraklarından kuzeyde, Sayan Dağlarından doğuda, *Duo-lang-ge* (Tölgent)lere komşu olarak gösterilir¹⁴⁸. Köktürk yazıtlarından ise *Tongra* boyunun *Toğla* (Tola) nehri civarında (Kerülen nehrinin güney havzasında) yaşadıkları anlaşılır¹⁴⁹;

2)   biçimindeki damgalar Eski Türk yazıtları ve kaya tasvirlerinde nüfuzlu Türk boylarına ait damgalarla sıkça birlikte görülür (*bkz.* Levha V, 1-5). Bu dönemde Tongra boyunun nüfuzlu boylardan biri, özellikle, “Dokuz Boylu Tie-le” grubuna dahil bir boy olduğuna bakılırsa¹⁵⁰, Şiveet-Ulaan anıtında mezkur boy damgasının yer alması pek mümkündür. Örneğin, Köktürk dağ keçisi damgasının, Uygur Kağanlığı Yağlakar ve Ediz damgalarının beraberce görüldüğü Tayhar yazıtında Tongra damgasıyla aynı yuvarlak damganın yer alması bu damga sahiplerinin o dönemde ileri gelen Türk boylarından biri olduğuna delalet eder (*bkz.* Levha 000).

17. Bugu Damgası -

Bu damga Türklerin Bugu boyu ile bağlantılı olabileceği şu gibi delillerle kendi tesbitini bulmaktadır:

Tang Hui-Yao eserinde 仆骨 *Pu-gu* (Bugu / Bugut) boy damgası biçiminde sunulmuştur¹⁵¹. Köktürk Kağanlığı döneminde *Tolan-ge* (Tölgent) ve *Ba-ye-gu* (Bayırku) Türklerinin doğusunda, Baykal gölüne yakın hudutta yaşayan Bugular Çin yıllıklarından belli olmak üzere nüfuzlu Türk boylarından biri olarak bilinmiştir.

¹⁴⁷ Зыев, 1960:97, 99, 132

¹⁴⁸ Зыев, 1960:97, 99, 105, 132; Golden, 2002:127

¹⁴⁹ User, 2009:165

¹⁵⁰ Golden, 2002:127; Ekrem, 2014:194

¹⁵¹ Зыев, 1960:97, 99, 132

“Dokuz Boylu Tie-le” veya “Dokuz Oğuzlar” muhtevasında olan Bugu / Bugut boyuna¹⁵² ait damganın benzerleri birçok yazıt ve kaya tasvirlerinde (özellikle Moğolistan ve Güney Sibirya’da) diğer Eski Türk damgalarıyla yan yana görülmüştür (bkz. Levha 00).

18. Kun damgası - .

Bu işareti Köktürk döneminde Çin yıllıklarında *Hun* olarak geçen, aslında Kun olan Eski Türk boyuyla bağlamaktayız. Buna şu gibi deliller tanıklık etmektedir:

1) *Tang Hui-Yao*’da 浑 *Hun* (Kun) boyunun damgası biçiminde sunulmuştur¹⁵³. Araştırmacılar bu etnonimi Hotan-Saka belgelerinde *Huna*, orta çağlar Batı (Bizans, Rus) kaynaklarında *Kun* / *Qun* veya *Kuman* biçimlerinde görülen bir Kıpçak Türk boyu ile özdeşleştirirler¹⁵⁴. *Sui-shu* yıllığından belli oldukça, bu boy Köktürk Kağanlığı döneminde “Tie-le Boylar Birliği” muhtevasında olmuş, *Gao-lan-şan* (şimdiki Gaolan-Lançou) dağları civarında, yani Gansu bölgesi civarlarında yaşamışlardır¹⁵⁵;

2) Orhun ve Yenisey yazıtları ve kaya tasvirlerinde bir çok Eski Türk boy damgalarıyla beraber yarı ay () biçimindeki damgalar görülmesi¹⁵⁶ (bkz. Levha V, 4) mezkur damganın Kun boyu ile ilişkili olduğuna dair varsayımı destekler.

19. Eymür Damgası - .

Şiveet-Ulaan anıtında yer alan bu damgayı şu gibi delillerle Oğuzların Eymür boyuyla bağlamaktayız:

1) Yukarıda da bahsedildiği gibi, Kaşgarlı Mahmud 24 Oğuz boyunu sıralarken biçimindeki damgayı Eymür damgası olarak sunar¹⁵⁷. Bu damga, gerçi Reşideddin eserinde biçiminde verilmiş ve oldukça farklı damga gibi gözüküyorsa da¹⁵⁸, burada zaman ve

¹⁵² Ekrem, 2014:194

¹⁵³ Зуев, 1960:101-102, 132

¹⁵⁴ Golden, 1992:274-275

¹⁵⁵ Зуев, 1960:128

¹⁵⁶ Васильев, 1983:82, 99

¹⁵⁷ Кашгари, 2005:93

¹⁵⁸ Рашид-ад-дин, 1952:89

mekan farklılığının yanı sıra hattatlar nüsha alırlarken böyle bir farkın ortaya çıkmış olması da söz konusudur;

2) Aşağıda Oğuzların Bayındur boyu damgaları maddesinde eliştirileceği gibi, Köktürk Kağanlığı döneminde bir kaç boyları ihitva eden oluşan “Oğuz Boy Birliği” oldukça kalabalık ve siyasi yönden faal bir Türk grubuydu. Birçok Oğuz boyunun Doğu Köktürk Kağanlığı topraklarında olup biten siyasi olaylara katıldıkları Köktürk yazıtlarında kayıtlıdır. Yazıtlarda geçen “Üç Oğuz”, “Sekiz Oğuz”, “Tokuz Oğuz” gibi¹⁵⁹ Oğuz boylarının arasında herhalde *Afşar*, *Bayındur*, *Eymür*, *İğdir*, *Yazır* gibi boylar bulunmaktaydı. Örneğin, Uygur Kağanlığına ait Taryat yazıtında *İğdir* adı görüldüğü gibi, Çin yıllıklarında geçen¹⁶⁰ *A-wu-che* “Avşar”, *İ-mi* “Eymür” olması pek mühtemeldir.

20. Yazır Damgası - .

Bu işareti Reşideddin’in Oğuzların Yazır boyu damgası olarak sunduğu¹⁶¹ biçimli damgaya benzerlik taşıdığı göze çarpmaktadır. Buna benzer damgalar Köktürk dönemi damgaları arasında da görülür: (bkz. Levha V, 4-5). Diğer yandan biçimindeki damga Güney Sibiry’a’daki Köktürkçe yazıtlarda da görülür¹⁶². Köktürk Kağanlığı döneminde Oğuz Boy Birliğine dahil boyların birçoğu Moğolistan’ın kuzey topraklarında yaşıyorlardı. Güney Sibiry’a yazıtlarında görülen damga mühtemelen Yazır boy damgası olmalıdır.

21. Bayındur Damgası - .

Oğuzların Bayındur boyu damgası Kaşgarlı’da ¹⁶³, Reşideddin’de ise biçiminde görülerek¹⁶⁴, sanki oldukça farklı damgalarmış gibi bir algı yaratmaktadır. Yazıcıoğlu’nun *Selçuknamesi*’nde bu boya ait olarak biçimli damga sunulmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Bayındur damgasında damgaları çizirken müelliflerin seçtiği yöntem böyle bir durumu yaratmış olabilir. Yani

¹⁵⁹ User, 2009:159-160

¹⁶⁰ Golden, 2002:127

¹⁶¹ Рашид-ад-дин, 1952:88

¹⁶² Васильев, 1983:94

¹⁶³ Кашгари, 2005:93

¹⁶⁴ Рашид-ад-дин, 1952:89

burada adı geçen müelliflerden biri damgayı yatay, öbürü dikey çizmiş olması söz konusudur: *krş.* .

Peki, “bunlardan hangi birisi daha gerçekçi veya daha birincildir” sorusu akla geldiğinde nasıl cevaplandırabiliriz? Orhun bölgesi Eski Türk damgaları arasında ise (*örn.* Biçigt Ulan Had) biçimli damgaların görülmesi¹⁶⁵ bu damganın ilkel şekli buna benzer olduğu kanısını yaratmaktadır.

22. Kıtan (Kara-Hıtay) Damgası - .

Şiveet-Ulaan anıtının alt kısmında yer alan damgaların arasında bulunan biçimindeki işaretin Orhun yazıtlarında *Kıtan* (Kıtay), Çin yıllıklarında *Chi-tan* biimlerinde geçerek, Köktürk Kağanlığının Uzak Doğu'daki vasallarından biri sıfatıyla kaydedilen¹⁶⁶ Kara-Kıtaylarla bağlamamız şu gibi delillere dayanmaktadır: 1) Çin yıllıklarında *Khi-tan* asıllarının şikar (av) yaptığı betimlenen tasvirlerde asılların bindiği atların sol arka ayağında biçiminde damga görülerek şekilce o mezkur Şiveet-Ulaan damgasına yakın benzerlik arzetmektedir (*bkz.* Levha XII); 2) *Tang Hui-Yao*'da biçiminde sunulan¹⁶⁷ *Khi-tan* damgasının da, gerçi kesin olmasa bile adı geçen damgalara biraz benzerlik yönleri bulunmaktadır: *bkz.* . .

Köktürk ve Uygur Kağanlıkları döneminde Moğolistan'ın kuzey-doğusu ve Mançurya'da kalabalık boy olarak bilinen Kıtaylar bu dönemde 8 boydan oluşmuş ve *Si-jin* (Eski Türkçe *Erkin*) unvanlı Kağanlığa tabi başkanları tarafından yönetilmiştir¹⁶⁸. Kıtay/Hıtay veya Karahıtay adıyla önce Çin'de (907-1125), sonra Orta Asya'da (1128-1213) büyük bir imparatorluk kuran bu boyun başlangıçta Moğolca konuştukları, sonradan Türkleşerek birçok Türk toplumunun etnik oluşumuna katıldıkları ileri sürülmektedir¹⁶⁹.

23. Bayan-Aşıda Damgası - .

Bu işareti *Tang Hui-Yao*'da biçiminde *Pa-yen A-shi-te* (Bayan-Aşıda) boyunun damgası olarak sunulan damgayla¹⁷⁰

¹⁶⁵ Самашева, Базилхан, Самашев, 2010:149

¹⁶⁶ Зуев, 1960:101-102; Ölmez, 2013:82, 95

¹⁶⁷ Зуев, 1960:101, 132

¹⁶⁸ Лун-ли, 1979: 345–346.

¹⁶⁹ Golden, 2002:151-154

¹⁷⁰ Zuev,1960:100, 132

ilişkilendirmektedir. Yukarıda Aşida ve Tat-Aşida boy damgaları bölümünde sözü edildiği gibi, adı geçen Aşida alt boyu bu dönemde Kağanlığın güney topraklarında, Çin'in Huang-ho nehri ve Kukunor Gölü arasında bulunan Bayan Dağları eteğinde yaşamıştır. Y. Zuyev bu etnik adın ilk kısmı Bayan'ı Oğuz (Türkmen) boylarından biri Bayatla karşılaştırmış ve her iki boy damgasının epey yakınlık arzettiğini vurgulamıştır¹⁷¹. Bazı kaynaklarda Bayat boy damgasının farklı biçimlerde geçmesine rağmen Reşidedin'in eserinde sunulan versiyonuna bakılırsa, her iki boy damgasının da yakın benzerlik taşıdığı anlaşılabilmektedir (*krş.*: ¹⁷²).

3.4. Hangi Boya Ait Olduğu Belirlenmeyen Damgalar

Şiveet-Ulaan anıtında bulunan damgaların yaklaşık yarısı tam olarak hangi boyaya ait olduğu şimdilik belirtilememiştir. Gerçi onlardan yine bir kaçı orta çağ Türk boylarının damgalarını andırmakta, ancak yazılı kaynakların yetersizliği ve diğer yandan daha derin bir inceleme yapılmadığından dolayı onların belirlenmesi ve özdeşleştirilmesi ilerideki çalışmalara kalmaktadır.

Şimdilik belirtilemeyen Şiveet-Ulaan damgalarının pek çoğu Eski Türk kağanlıkları dönemi – 6-9. yüzyıllara ait Moğolistan, Güney Sibirya ve Orta Asya topraklarında bulunan yazıtlar, dağ kayaları, metal ve seramik eşyalar sırtındaki damgalarla aynı veya yakın benzerlik taşımaktadır. Özellikle, Kağanlıkların yönetim merkezi Orhun vadisi ve ona bitişik bölgelerde bulunan damgalı yadgarlarda bu tür damgalara sıkça denk gelir (*bkz.* Levha 000). Örneğin, Şiveet-Ulaan anıtındaki biçimindeki damgaların yakın benzerleri Bömbögör, İh-Biçigt, Del-uul, Öngöt, Darvi gibi yazıt ve dağ kayalarında görülmektedir¹⁷³. Önemlisi, adı geçen damgalar Köktürklerin “Hanlık Damgası” olan dağ keçisi biçimindeki damganın yanında bulunmaktadır, ki buna bakarak bu damgaları taşıyan boyların Kağanlık siyasi hayatında belirli bir mavkiye sahip olduklarına delalet eder. Büyük ihtimalle onlardan bir kaçı Aşinalarla müttefik veya siyasi hayatta söz sahibi boylara ait olmalıdır (*örn.*). Diğer taraftan

¹⁷¹ Zuev, 1960:119

¹⁷² Рашид-ад-дин, 1952: 88

¹⁷³ Mert, 2008. SS. 281-305; User, 2009:62-73; Самашев, Базылхан, Самашев, 2010:30-34; Сарткожаулы, 2012:248-251

𐰃𐰄𐰅 biçimindeki iki damganın Güney Sibirya yazıtlarında 𐰆 biçimindeki veya onun diğer versiyonlarıyla (örn. 𐰇) birlikte yan yana görülmesi¹⁷⁴ dikkat çekicidir.

Şiveet-Ulaan anıtındaki aidiyeti henüz belirlenmeyen bazı damgaların çoğunluk durumlarda Güney Sibirya'daki yazıt ve dağ kayalarında betimlenen Eski Türk damgalarıyla benzerlik arzemesi ilgi çekicidir. Örneğin, 𐰈 biçimindeki damganın yakın benzerleri Minusin bölgesindeki Ulazı dağ kayalarında 𐰉, 𐰊 biçiminde¹⁷⁵ karşımıza çıkmaktadır (bkz. Levha XIII). Bununla beraber Şiveet-Ulaan damgalarından şimdilik boy aidiyeti belirtilmeyen 𐰋 biçimindeki damganın yakın benzeri Güney Sibirya'daki Tepsey kayasında 𐰌 biçiminde görülmektedir¹⁷⁶ (krş. 𐰍 - 𐰎). Önemlisi, birçok Köktürkçe metinlerin bulunduğu Tepsey kayasında 𐰏 (Yağlakar), 𐰐 (Kırgız), 𐰑 (Tongra / Bugu) gibi o dönemin nüfuzlu Türk boylarına ait Şiveet-Ulaan'daki damgaların benzerleri¹⁷⁷ bulunmaktadır.

Köktürkçe yazıtlarla birlikte Nitekim, Orhun yazıtları ve Çin kaynaklarından belli olmak üzere, Köktürk Kağanlığı döneminde bu bölgelerde Kırgız, Az, Çik gibi nüfuzlu Türk boyları yaşamaktaydılar. Büyük ihtimalle adı geçen damgalar bu boylardan birine ait olabilir.

Kısacası, Şiveet-Ulaan damgalarının tam olarak açıklığa kavuşması ilerideki daha titiz çalışmalara muhtaç olduğunu söyleyebiliriz.

3.4. Hangi Boya Ait Olduğu Belirlenmeyen Damgalar

Şiveet-Ulaan anıtında bulunan damgaların yaklaşık yarısı tam olarak hangi boya ait olduğu şimdilik belirtilememiştir. Gerçi, onlardan yine bir kaç orta çağ Türk boylarının damgalarını andırmakta, ancak yazılı kaynakların yetersizliği ve diğer yandan daha derin bir inceleme yapılmadığından dolayı onların belirlenmesi ve özdeşleştirilmesi ilerideki çalışmalara kalmaktadır.

Şimdilik belirtilemeyen Şiveet-Ulaan damgalarının pek çoğu Eski Türk kağanlıkları dönemi – 6-9. yüzyıllara ait Moğolistan, Güney Sibirya ve Orta Asya topraklarında bulunan yazıtlar, dağ kayaları, metal ve seramik eşyalar sırtındaki damgalarla aynı veya yakın

¹⁷⁴ Васильев, 1983:97, 117

¹⁷⁵ Мухарева, 2014:237-247, рис. 3-7.

¹⁷⁶ Васильев, 1983:122

¹⁷⁷ Васильев, 1983:52, 122-123

benzerlik taşımaktadır. Özellikle, Kağanlıkların yönetim merkezi Orhun vadisi ve ona bitişik bölgelerde bulunan damgalı yadgarlarda bu tür damgalara sıkça denk gelir (*bkz.* Levha 000). Örneğin, Şiveet-Ulaan anıtındaki , , , , , biçimindeki damgaların yakın benzerleri Bömbögör, İh-Biçigt, Del-uul, Biçigt (Biçigt Ulan Had), Öngöt, Darvi gibi yazıt ve dağ kayalarında görülmektedir¹⁷⁸. Önemlisi, adı geçen damgalar Köktürklerin “Hanlık Damgası” dağ keçisi biçimindeki damganın yanında bulunmaktadır. Bu ise damgaları taşıyan boyların Kağanlık siyasi hayatında belirli bir mavkiye sahip olduklarına delalet eder. Büyük ihtimalle, onlardan bir kaç Aşinalarla müttefik olan veya siyasi hayatta söz sahibi boylara ait olmalıdır (*örn.* ,). Diğer taraftan , biçimindeki iki damganın Güney Sibiryaya yazıtlarında biçimindeki veya onun diğer versiyonlarıyla (*örn.*) birlikte yan yana görülmesi¹⁷⁹ dikkat çekicidir.

Şiveet-Ulaan anıtındaki aidiyeti henüz belirlenmeyen bazı damgaların çoğunluk durumlarda Güney Sibiryaya’daki yazıt ve dağ kayalarında betimlenen Eski Türk damgalarıyla benzerlik arzemesi ilgi çekicidir. Örneğin, biçimindeki damganın yakın benzerleri Minusin bölgesindeki Ulazı dağ kayalarında , biçiminde¹⁸⁰ karşımıza çıkmaktadır (*bkz.* Levha 000). Bununla beraber, Şiveet-Ulaan damgalarından şimdilik boy aidiyeti belirtilmeyen biçimindeki damganın yakın benzeri Güney Sibiryaya’daki Tepsey kayasında biçiminde görülmektedir¹⁸¹ (*krş.* ,). Önemlisi, birçok Köktürkçe metinlerin bulunduğu Tepsey kayasında (Yağlakar), (Kırgız), (Tongra / Bugu) gibi o dönemin nüfuzlu Türk boylarına ait, Şiveet-Ulaan’daki damgaların benzerleri¹⁸² bulunmaktadır.

Nitekim, Orhun yazıtarı ve Çin kaynaklarından belli olmak üzere, Köktürk Kağanlığı döneminde bu bölgelerde Kırgız, Az, Çik, Kurıkan gibi nüfuzlu Türk boyları yaşamaktaydılar¹⁸³. Büyük ihtimalle adı geçen damgalar bu boylardan herhangi birine ait olabilir.

Kıscası, Şiveet-Ulaan damgalarının tam olarak açıklığa kavuşması ilerideki daha titiz çalışmalara muhtaçtır.

¹⁷⁸ Mert, 2008. SS. 281-305; User, 2009:62-73; Самашев, Базылхан, Самашев, 2010:30-34; Сарткожаулы, 2012:248-251

¹⁷⁹ Васильев, 1983:97, 117

¹⁸⁰ Мухарева, 2014:237-247, рис. 3-7.

¹⁸¹ Васильев, 1983:122

¹⁸² Васильев, 1983:52, 122-123

¹⁸³ Зуев, 1960:102-103; User, 2009:154-156, 158-159

3. 5. Damgaları taşıyan boyların bulunduğu coğrafya

Köktürk (Orhon) yazıtları ve Çin yıllıklarından anlaşıldığı gibi Doğu Köktürk Kağanlığı topraklarında (Moğolistan, Güney Sibirya, Uzak Doğu ve Kuzey Çin'de) şu gibi başlıca boylar yer almaktaydı:

1) Az, 2) Çik, 3) Kırgız, 4) Karluk, 5) Uygur, 6) Basmıl, 7) Bayıрку, 8) Tongra, 9) Kurıkan, 10) Tatar, 11) Tatabı (Kay), 12) Kıtan, 13) Ediz, 14) Oğuz, 15) Sır (Kıpçak), 16) Aşida, 17) İzgil, 18) Bugu, 19) İğdir, 20) Tügeş, 21) Hazar ve s.

Şiveet-Ulaan anıtındaki damgaları taşıyan boyların coğrafyasını yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntulara dayanarak şu tarzda belirlemek mümkün:

Merkez Orhun bölgesi (Moğolistan) olarak **kuzeyde** Güney Sibirya (Yenisey nehri havzaları – Sayan dağları – Baykal Gölü), **doğuda** Uzak Doğu (Moğolistan'ın doğusu – Mançurya), **güneyde** Ordos bölgesi (Kuzey Çin), **batıda** Altaylar – Doğu Türkistan – Yedisu – Sırderya havzaları – Hazar sahilleri.

Bilindiği gibi, Eski Türk hanedanları arasında sadece Köktürk Kağanlığı bu coğrafyayı kendi eli altında bulundurmuş, böyle geniş topraklarda yaşayan Türk boylarını aynı siyasi çatı altında birleştirmiştir. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntuların karşılaştırılarak damgaların hangi boylara ait olduğu belirtilmesi sonucunda Şiveet-Ulaan damgalarının esas çoğunluğu Köktürk Kağanlığının merkezi toprakları ve ona bitişik bölgelerde yaşayan boyların damgaları olduğu anlaşılmıştır. Nitekim, yazılı kaynaklardan belli olduğu gibi, Kağanlığın merkezi topraklarında: *Aşina*, *Uygur*, *Yan-to*; kuzeyinde: *Ediz*, *Bugu*, *Kırgız*, *Tongra* boyları; doğuda: *Kay*, *Kıtan* (*Kara Hitay*); güneyde: *Aşida*, *Oğuz* boyları, *Kun*; batıda: *Karluk*, *Sır* (Kıpçak), *Türgeş*, *Hazar* ve s. boylarının damgaları yer aldığı anlaşılmaktadır.

Bununla beraber Köktürk Kağanlığı merkezi topraklarında, yani Orhun vadisi, Toğla (Tola), Selenge nehirleri havzalarında *Aşina*, *Aşida*, *Ediz*, *Uygur*, *Sır*, *Karluk*, *Oğuz*, *Yağalakar* ve s. gibi kalabalık Türk boylarının belirli bir kısmı komşu veya karışık olarak beraberce yaşamışlardır.

Sonuç

Moğolistan'ın merkezi kısmında, Bulgan Aymağ bölgesinde yer alan Şiveet-Ulaan dağı yamacında bulunan “Şivet-Ulan” anıtsal kültürel külliyesi II. Köktürk Kağanlığının (682-744) kurucusu Kutluğ İltəriş Kağan (682-691) dönemine ait olduğu kuvvetle mühtemeldir.

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik buluntular karşılaştırılarak Şiveet-Ulaan damgalarının hangi boylara ait olduğu belirtilmesi sonucunda Köktürk Kağanlığı dönemindeki *Aşina, Aşıda, Basmıl, Bugu, Ediz, Hazar, Karluk, Kay, Kırgız, Kitan (Kara Hitay), Kun, Oğuz (Bayandur, Eymür, İğdir, Yazır), Sır (Kıpçak), Tarduş, Tongra, Türgeş, Uygur, Yağlakar* ve s. gibi nüfuzlu Türk boylarının damgaları yer aldığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık 50 adet damganın bir arada betimlenmesi bu dönemde pekçok Türk boylarının bir siyasi birlik – federasyon kurarak, tek siyasi çatıda birleştiklerini sergilemektedir. Nitekim, bu damgalar cedlerimizden adeta tüm Türk boylarının birlik kurmalarının, ağızbirlik sağlamaları gerektiğini vurgulamakta, böylece damgalı anıt hem kardeş boylara, hem de gelecek nesile hitap (öğüt) anlamını taşımaktadır. Bilindiği gibi, kadim zamanlardan orta çağlara kadar damgalar belirli bir hukukî işaret olarak aile, boy ve toplumun liderleri arasında çeşitli alanlardaki anlaşmalar ve kararlarda kullanılmıştır;

Bu anıt “**Türk Bengü Taşı**” diye adlandırılabilir. Nitekim, Köktürk yazıtlarında yazı ve damgaların bir arada betimlendiği taş anıtlara “Bengü Taş” denilmekte, bu tür yazıtlarda “*Bing yıllık, tümen künlük bitig, belgü*” tabirleri geçmektedir. Demek, *bitig* – yazıt kadar, *belgü* – nişan/damganın da Eski Türk topluluklarının siyasi ve sosyal hayatında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Böylece Eski Türkler devletin bengü “ebedi” kalacağına inanmışlar, kendi milli değerlerinin gelecek nesillere ulaşmasını amaçlamışlardır.

Bilhassa, Orhun yazıtlarında çeşitli Türk boylarının bir araya geldikleri, bir siyasi çatı altında birleştikleri vakit refah ve güven sağlanacağına, *Benğü El* “Ebedi Devlet” sonsuza dek korunacağına vurgulandığı gibi “Türk Bengü Taşı”nın da böyle bir amacı taşıdığı söz konusudur.

Қаунаққа

1. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1959.
3. Артамонов М. И. История Хазар. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962.
4. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). – Т.: Изд-во Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007.
5. Бабаяров Г., Кубатин А. К вопросу о генезисе тамг на монетах Западно-Тюркского каганата // Материалы международной научной конференции: «Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы», посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию института Археологии им. А.Х. Маргулана 12-15 декабря 2011 г., г. Алматы. Том II. – Алматы-2011. – С. 295-303
6. Базылхан Н. Реконструкция и этимология некоторых названий тамг тюрко-монгольских этносов VIII–XIV вв. // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Сб. мат-лов междунауч. конф. – Алматы: Издательство EVO PRESS, 2014. С. 196-206.
7. Бартольд В.В. Новые исследования об орхонских надписях // Сочинения. V, М.: Наука, 1968.- С. 312328
8. Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // ВДИ. – М.: 1952. – № 1. – С. 187195.
9. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. М.- Л., 1950-1953.
10. Быков А.А. О хазарском чекане VIII–IX вв. (Доклад на III Всесоюзной конференции арабистов) // Труды Государственного Эрмитажа, Том 12. Нумизматика. Ленинград: Аврора, 1971. С. 26-36.
11. Бушаков В. Генезис і семантика тамг іраномовних народів євразійських степів // четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10 – 12 листопада 1994 року) / Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 17- 20.
12. Вайнберг Б.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах древних Монголии // История и культура народов Средней Азии

(древность и средне века). Под редакцией Б.Г. Гафурова и Б.А. Литвинского. – М., Наука, 1976. – С. 66-74 (176-179).

13. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Ленинград: Наука, 1983.

14. Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI–VIII вв. – М., 1996.

15. Грач А.Д. Вопросы датировки и семантики древнетюркских тамгообразных изображений горного козла // ТС. – 1972. – С. 316-333.

16. Доржсүрен Ц. «Шивээт улаан» гэж юу вэ? // Шинжлэх ухаан техник сэтгүүл, №1. – Улаан-Баатор, 1957. – т. 45-47.

16. Досымбаева А. Батыс Түрік қағанаты қазақ даласының мәдени мұрасы. – Алматы, 2007.

17. Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – С. 94–140.

18. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы, 2002.

19. Еженханұлы Б. Түркі тарихына қатысты көне қытай дереккөздері. – Астана: ЖШС “Prosper Print”, 2013.

20. Е Лун-ли. История государства киданей (Цидань го чжи). Перевод с китайского, введение, комментарий и приложения В. С. Таскина. – М.: Наука, 1979. – С. 345–346.

21. Лурье П.Б. Карлуки и яглары в согдийской нумизматике Семиречья // Древние культуры Евразии. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А.Н. Бернштама. – СПб., 2010. – С. 279-284.

22. Камышев А.М. Введение в нумизматику Кыргызстана: Учеб. пособие. – Б.: Раритет Инфо, 2008.

23. Каржаубай С. Объединенный каганат тюрков в 745–760 годах. – Астана: Фолиант, 2002.

24. Кармышева Б.Х. О некоторых древних тюркских племенах в составе узбеков (По этнографическим данным) // «Труды XXV Международного конгресса востоковедов» Т. III, М.: 1963. С. 184-189.

25. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологик сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977.

26. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. Ставрополь: «Сервисшкола», 2009.

27. Кызласов И.Л. Древнетюркская руническая письменность Евразии. Москва, 1990.
28. Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. Москва: Вост. лит., 1994.
29. Кызласов И.Л. Новости тюркской рунологии. Вып. 1. Енисейские надписи на горе Ялбак-таш (Горный Алтай). – М., 2003.
30. Кляшторный С.Г. Рунический надпись из Восточной Гоби // *Studia Turcica*. Edit. by L. Ligeti. – Budapest: Académiai Kiado, 1971. – С. 249-258.
31. Кляшторный С.Г. Эпиграфические работы в Монголии // *Археологические открытия 1977 года*. – М., 1978. – С. 575-576.
32. Кляшторный С. Г. Руническая эпиграфика Южной Сибири (наскальные надписи Тепсея и Турана) // *Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии*. – СПб., 2006. – С. 319–325.
33. Кляшторный С. Г. Наскальные рунические надписи Монголии, Тэс, Гурвалжин-ула, Хангыта-хат, Хэнтэй // *Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии*. – СПб., 2006. – С. 120–127.
34. Комар А.В. Хазарская дилемма: тюрки или теле // *Тюркологический сборник 2011-2012. Политическая и этнокультурная история тюркских народов и государств*. Москва, 2013. С. 171-203.
35. Кошев В. Находки монет на территории Кыргызстана: от древности до средневековья // *Вестник МИЦАИ*. Вып. 12. – Самарканд, 2010. – С. 11-32.
36. Кубарев В.Д., Баяр Д. Каменные изваяния Шивет-улана (Центральная Монголия) // *Археология, этнография и антропология Евразии*. 4 (12), СО РАН, 2002. – С. 74-48.
37. Кюнер Н. В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Изд-во Вост. лит., 1961.
38. Меликсет-бек Л. М. Хазары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Моисея Хоренского // *Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели*. – М. -Л., 1960. – С. 112–118.
39. Мухарева А. Н. Изображения тамг на памятниках наскального искусства севера Минусинской котловины // *Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и*

Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Сб. мат-лов межд.науч. конф. – Алматы: Издательство EVO PRESS, 2014. С. 237-247.

40. Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (Материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981.

41. Махмуд ал-Кāшгари. Дивāн Лугāt ат-Турк / Пер., пред. и коммент. З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.

42. Рашид-ад-дин. Сборник летописей, Т. I., Кн. 1 / Пер. с персидского Л. А. Хетагурова. – М. -Л.: Изд-во АН СССР, 1952.

43. Рогожинский А.Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства юге и востоке Казахстана // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова: сб. матер. Междунар. научн. конф. – Алматы, 2010. – С. 329-344.

44. Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. Древнетюркские тамги. Алматы, 2010.

45. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. – Астана, 2003.

46. Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. Астана: Арыс, 2007.

47. Сартқожаұлы К. Генезис древнетюркского рунического письма. – Алматы, 2012.

48. Смирнова О. И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – М., Наука, 1981.

49. Табалдиев К., Алимов Р. Байырқы түрктөрдүн Талас жергесинде табылган жаңы эстеликтери // Турк цивилизациясы жана мамлекеттик салты. – Бишкек, 2004. – С. 277-294.

50. Торланбаева К. У. Дуальная организация и система наследования у Восточных тюрок // Shygys. – Алматы, 2004. – № 1. – С. 29–34.

51. Харжаубай С. Шивээт уланы цогцолбор дурсгалан // Studia Historica, том 14. fasc 2. – т. 15-25.

52. Ямаева Е.Е. Родовые тамги алтайских тюрок (XIX – XX вв.). – Горно-Алтайск, 2004.

53. Яценко С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. – М., 2001.

54. Яценко С.А. О некоторых проблемах изучения знаков-тамг Центральной Азии // Историко-культурное наследие и современная культура. Сборник материалов международного научно-практического

семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». 30 ноября 2012 г. (Под ред. Г.Т. Телебаева, Н.С. Мухамеджановой, А.Е. Рогожинского). – Алматы: Service Press, 2012. – С. 68-75.

55. Aalto P. Der Inschriftenstein von Šiwēt-ulān // Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Helsinki, 1958. S. 77-91.

56. Aalto P. G.J. Ramstedt's archäologische Aufzeichnungen und Itinenarkarten aus der Mongolei vom Jahre 1912 // Journal de la Société Finno – Ougrienne, 67, 2. Helsinki, 1966. P. 1-19.

57. Alyılmaz C. Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu. Ankara: Kurmay Yayınları, 2005

58. Alyılmaz C. Karı Çor Tigin Yazıtı // TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi). Sayı 2/2, Ankara, 2013. S. 1-61.

59. Akçoraklı U. Kırım'da Tatar Tamğaları. Bahçesaray, 1927.

60. Aksoy M. Damga (Tamga) Kavramı Bağlamında, Oğuz Damgaları mı, Türk Damgaları mı? // Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Editörler Tufan Gündüz, Mikail Cengiz. – Ankara, 2015. – S. 413-430.

61. Babayar G. Köktürk Kağanlığı sikkeleri Katalogu - The Catalogue of coins of Turkic Qaghanate. Ankara, TİKA, 2007.

62. Babayar G. Fergane bölgesinde bulunan Türk-Runik yazılı Köktürk sikkeleri üzerine // Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler. İstanbul, 2008, s. 135-146

63. Babayarov G. The Tamghas of the Co-rulering Ashina and Ashida Dynasties as Royal Tamgas of the Turkic Qaghanate // Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey (International Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas). Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver T. Perrin. London; Dover, Dankling Books, 2010. P. 393402

64. Bacot J. Reconnaissance en haute asie septentrionale par cinq envoyes ouigours au VIIIe siècle // JA. – Paris, 1956. – T. CCXLIV. – P. 137–153.

65. Battulga T. Moğolistan'da yeni bulunan Göktürk Yazıtları // TDK, Belleten, 2000. S. 47-58.

66. Bilgili N. Türklerin Kozmik Sembolleri - Tamgalar. – Ankara: Hermes Yayınları, 2014

67. Chavannes E. Çin yıllıklarına göre Batı Türkleri. Çeviri M. Koç. – İstanbul: Selenge, 2007.

68. Çay A. Anadolu'da Türk Damgası. Koç heykel – Mezar Taşları ve Türkler'de koç – koyun meselesi. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983.

69. Dobrovits M. The Thirty tribes of the Turks // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 57 (3), 257–262 (2004).
70. Dobrovits M. The *Tölis* and *Tarduš* in Old Turkic Inscriptions // *The Black Master. Essays on Central Eurasia in Honor of G. Kara on His 70th Birthday.* Ed. by S. Grivelet and oth. – Wiesbaden, 2005. – P. 34–42.
71. *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi.* Cilt I-IV. Çev. B. Atalay, TDK yayınları: 521–524. – Ankara, 1985
72. Dobrovits M. The thirty tribes of the Turks // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 57 (3), pp. 257–262 (2004).
73. Golden P.B. Nomad and Their Sedentary Neighbors in Pre-Çingissid Eurasia // *AEMAE.* – Otto Harrassowitz - Wiesbaden, 1987-1991. – P. 41-82.
74. Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
75. Golden P.B. *Türk Halkları tarihine Giriş.* Çev. O. Karatay. – Ankara: Karam, 2002.
76. Gömeç S. *Kök Türk Tarihi.* – Ankara, 1997.
77. Grenet F., de la Vaissiere E. The last days of Panjikent // *Silk Road Art and Archaeology*, 8. – Kamakura 2002. – P. 155–196.
78. Gülensoy T. Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları. – İstanbul, 1989.
79. Hamilton J.R. Toquz Oğuz et On Uyğur // *JA*, 1962. – P. 23-63
80. Hayashi T., Moriyasu T. Site Of Shivet-Ulaan, Shivet-Ulaan Inscription // *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998.* Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Studies, Toyonaka, Osaka University, 1999. P. 141-142.
81. Humphrey C. Horse Brands of the Mongolians // *Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey (International Seminar and Exhibition. Seals, symbols and tamghas).* Edited by Joam Evans Pim, Sergey A. Yatsenko, Oliver T. Perrin. – London; Dover, Dankling Books, 2010. – P. 289-307.
82. Ilyasov J.Ya. On a number of Central Asian Tamgas // *Silk Road Art and Archaeology.* – Vol. IX. – Kamakura, 2003. – P. 131-157.
83. Ekrem E. *Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı // Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri.* Editörler Tufan Gündüz, Mikail Cengiz. – Ankara, 2015. – S. 189-220.

84. Esin E. The Horse in Turkic Art // Central Asiatic Journal. Vol. 26. – Otto Harrasowitz – Wiesbaden, 1982. – P. 167-227.
85. Karataev O. Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırgız-Oğuz Etnik Bağlantıları // TÜRKLER, 2. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – S.386-390.
86. Koca A. Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı // TÜRKLER. – Ankara, 2002. – Cilt 2. – S. 823–844.
87. Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkleri. Çeviri E. Kayaoğlu, D. Banoğlu. – İstanbul, 2006.
88. Materialien zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Gesammelt G.J. Ramstedt, J. G. Grano und Pentti Aalto // JSFOu 60-7, 91 p. incl. many plates. – Helsinki, 1958.
89. Mert O. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes – Tariat – Şine Us. Ankara, 2009.
90. Mert O. Ongöt Mezar Killiyesi ve Külliyyede bulunan damgalar // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 36, Erzurum, 2008. SS. 281-305.
91. Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü – Album of the Turkish Monuments in Mongolia. Hazırlayanlar: O. F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga. – Ankara: TİKA, 2001.
92. Moravcsik G. Byzantinoturcica. II. – Berlin: Akademie-Verlag, 1958.
93. Mori M. Soğdluların Orta Asya'daki Faaliyetleri. TTK, Belleten, Ocak, Ankara 1983. S. 339 351
94. Mori M. Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı // Journal of Turkic Civilization Studies. No. 1. – Bishkek, 2004. – P. 80–81.
95. Osawa T. On Functional Changes of Tamga and Nishan-Signs in the Old Turkic Period // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 371-392.
96. Ölmez M. Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları. Ankara: BilgeSu, 2013.
97. Özmaden İ. Türk dünyagörüşünde damğa mədəniyyətinin yeri və rolu // Türkoloji sənəşünaslıq: Problemlər və perspektiflər. III Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. – Bakı, 2013. – S. 36-39.
98. Radloff W. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası. – Ankara: TİKA, 1994.

99. Rybatzki V., Kuosheng W. An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China). The epitaph of Qarī çor tegin // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Band 164 – Heft 1. – Harrassowitz, 2014. – S. 115-128.

100. Samashev S. K. Kazakh Tamgas // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 331-340

101. Samashev Z. S., Bazylkhan N. Ancient Turkic Tamga-Signs // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 311-329

102. Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents. – Oxford University Press, 2000.

103. Taşağıl A. Gök-Türkler. – Ankara: TTK, 1995.

104. Taşağıl A. Gök-Türkler. II. – Ankara: TTK, 1999.

105. Taşağıl A. Gök-Türkler. I. 2. Baskı. – Ankara: TTK, 2003.

106. Taşağıl A. Gök-Türkler. III. – Ankara, 2004.

107. Tekin T. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk. – İstanbul: Yıldız Yayınları, 2003.

108. Tezcan M. “Tamgas among the Turks in the Middle Ages: Their Role as Legal Signs and Some Related Terms” // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 371-392.

109. User Ş. H. Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi. 1. Baskı. Konya: Kömen Yayınları, 2009.

110. User H.Ş. Bömbögör Yazıtı: Bir Türk *Kunçuyumun* Mezar Taşı // Dil Araştırmaları. Sayı 7: 2010. – S. 62-73.

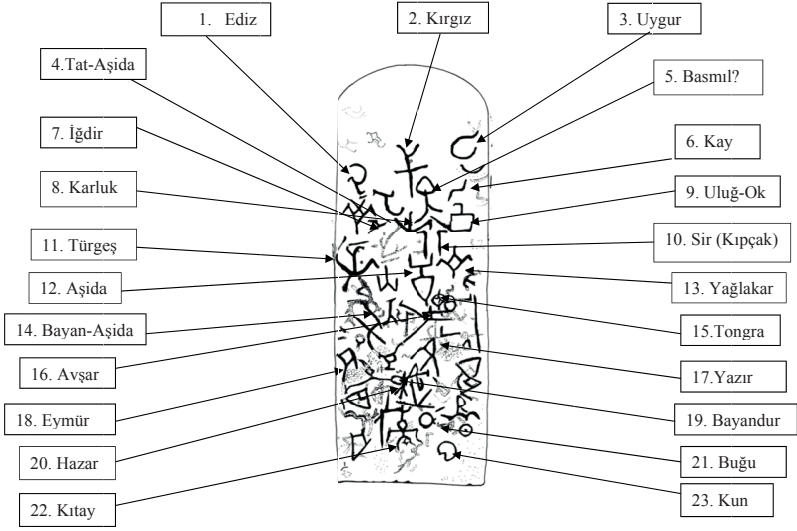
111. Yatsenko S. A. Problems and Study Methods of the Ancient and Early Medieval Iranian-speaking Peoples' Nishan-Signs // Pim, J.E., Yatsenko S.A. and Perrin O.T., Eds., Traditional Marking Systems: A Preliminary Survey. – London, Dover: Dunkling Books, 2010. – P. 109-129.

112. Yatsenko S. A. Some Problems Related to Early Medieval Turkic Tamga-Sign Studies // Re:marks Journal of Signum. 1(2013). – P. 9-27.

113.. 西安唐代奚族质子热瓌墓志解读 · 81 (总 1017) ·

EKLER

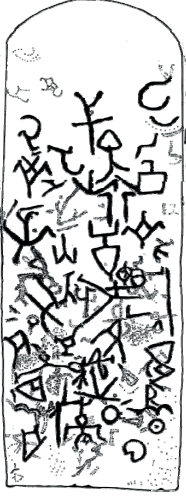
İğdir

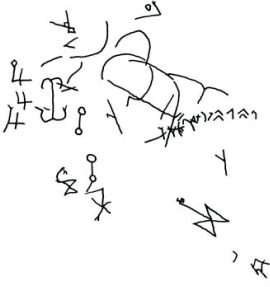
Levha IV. Şiveet-Ulaan anıtındaki damgaların ait olduğu boylar

Levha IV. Şiveet-Ulaan anıtındaki damgaların ait olduğu boylar

Levha V. Şiveet-Ulaan Damgalı Taş Anıtının Benzerleri
(Analoglar)

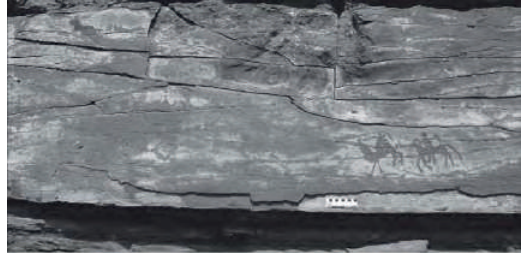
1. Şiveet-Ulaan anıtının çizimi 2. Bombogor yazıtının çizimi

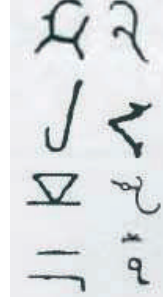
3. Baga-Uygur yazıtının çizimi 4. Doğu Altay anıtının çizimi

5. Delgerhan

6. Ulazı

7. Del-uul

Kuzeye bakan taşın sağ tarafında yer alan damgalarmı filtrelenmiş görüntüsü

8 a. Ongöt

Doğuya bakan taşın sağ tarafında alan damgalarmı filtrelenmiş görüntü

8 b. Ongöt

Güneye bakan taşın sol tarafında yer alan damgaların filtrelenmiş görüntüsü

8 c Ongöt

1. - Aşına damgası

1

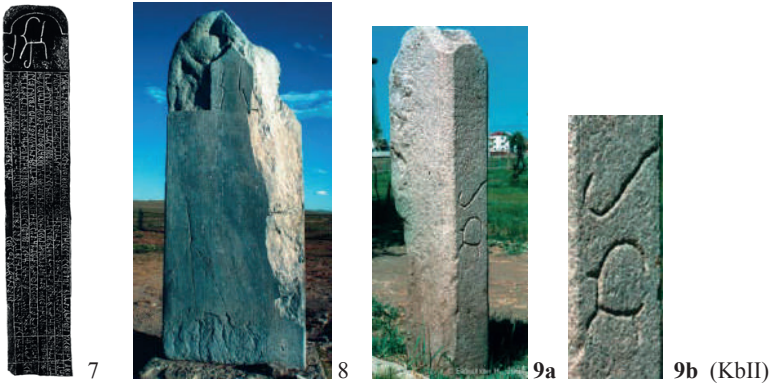
2

3

6

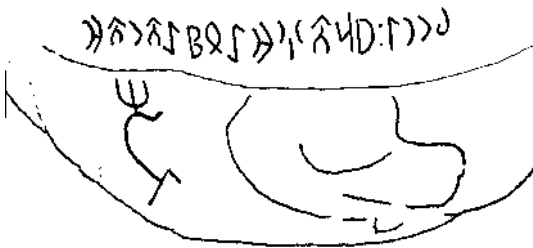
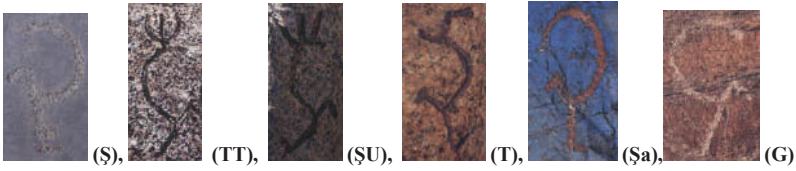
Levha VI.

Levha VII

2. – Ediz Damgası

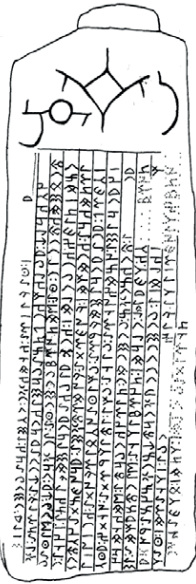
Levha VIII

3. 𐰉 – Kırgız Damgası

Levha IX.

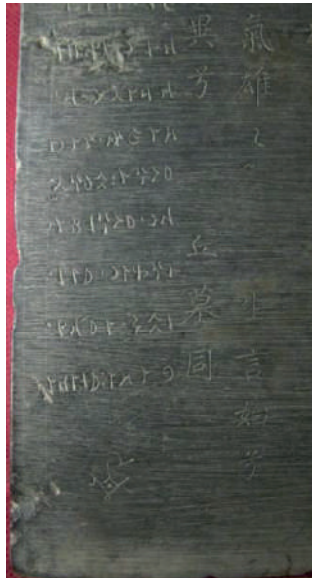
𐰇 - Yağlakar Damgası

1a

1b

2a

2b

Levha X

 - Karluk,
  - Türgeş,
  - Aşida,
  - Sır (Kıpçak)

Damgaları

1

2

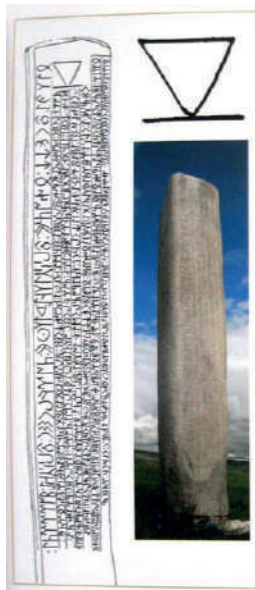
3

4

5

6

7

8

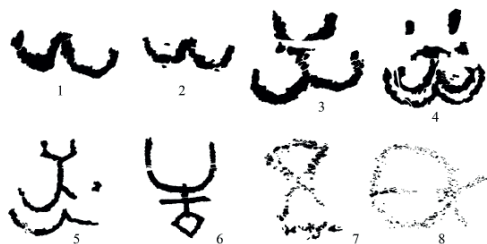
Levha XI

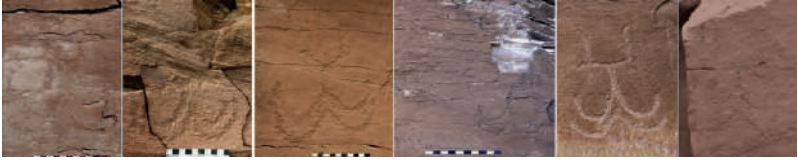
— Kitan (Kara-Kitay) Damgasi

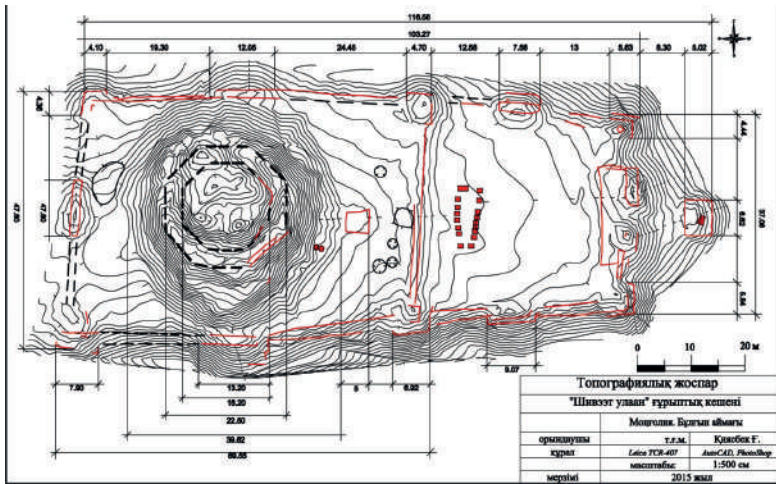
Bu rasm Kidanlar saroyida xizmat qilgan Hu Gui degan rassom tomonidan yaratilgan Ushbu va boshqa asarlari Taiwanda Milliy Saroy Muzeyida saqlanadi.

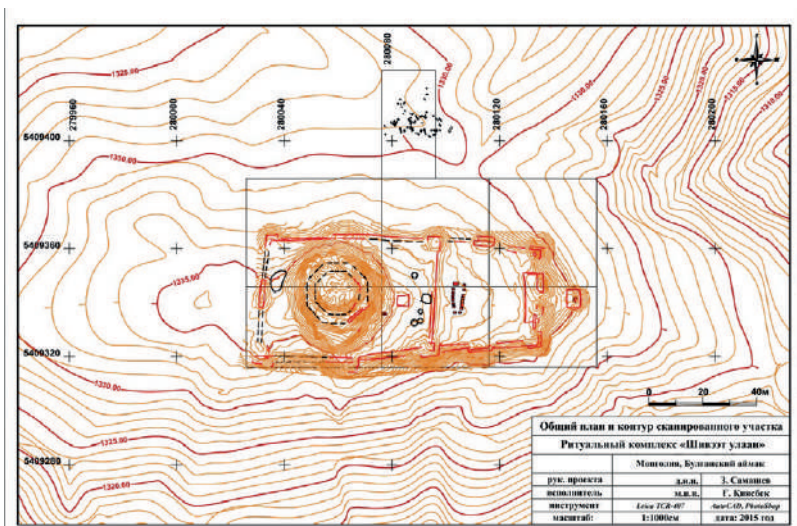
Levha XII

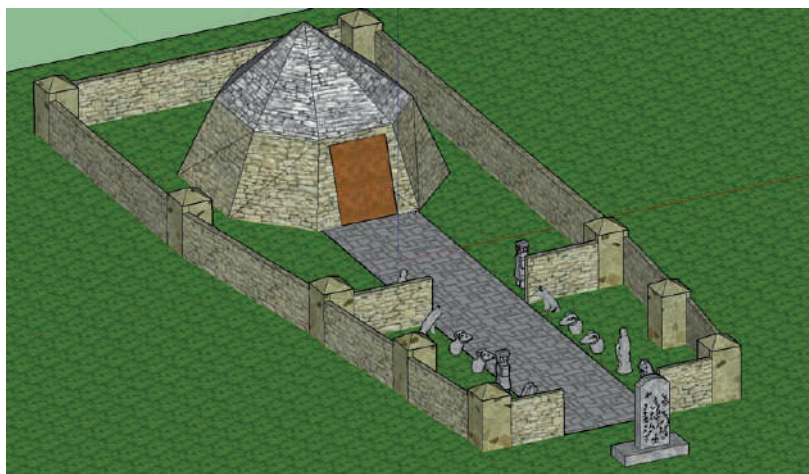

Levha XIII

Levha XIV

Levha XV. Şiveet-Ulaan külliyesinin rekonstrüksiyon çizimi

Levha XVI. Miladi 6-8. yüzyıllarda Merkezi Avrasya toplulukları

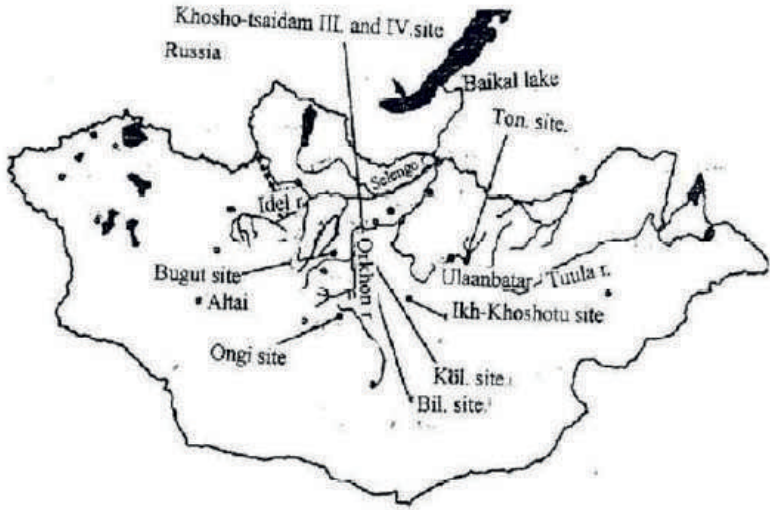

Fig 1. Site Map of Mongolia

Levha XVII

1a

1 b (Ongöt)

2a

2b

3a

3b

Levha XVIII. Köktürk dönemi sırtına damga çizilen hayvan heykelleri

Fotoğraf 231: Üzerinde yazı ve damgalar bulunan beşgüç taşın genel görüntüsü

Yazının metnine ait görüntü.
(Foto: C. Alyılmaz)

Levha XIX

İÇİNDEKİLER

Önsöz	
I. Bölüm. Şiveet-Ulaan Külliyesine Dair Genel Bilgi	
1.1. Bulunduğu coğrafya.....	
1.2. Taş heykeller	
II. Bölüm. Şiveet-Ulaan Damgalı Taş Anıtı	
2.1. Anıt üzerine sürdürülen araştırmalar.....	
1.2. Eski Türklerde damga geleneği.....	
1.3. Anıtın düzenlendiği tarih.....	
1.4. İleriş Kağan – II. Doğu Köktürk Kağanlığının kurucusu	
III. Bölüm. Şiveet-Ulaan Damgalarının Özdeşleştirilmesi	
3.1. Damgaların belirtilmesinde kullanılan yöntemler	
3.2. Şiveet-Ulaan damgalı anıtının analogları.....	
3.3. Damgaların özdeşleştirilmesi.....	
3.3.1. Aşına damgası	
3.3.2. Anıt üzerindeki damgalar	
3.4. Hangi boya ait olduğu belirlenmeyen damgalar	
3.5. Damgaları taşıyan boyların bulunduğu coğrafya.....	
Sonuç	
Kaynakça	
Ekler	

